

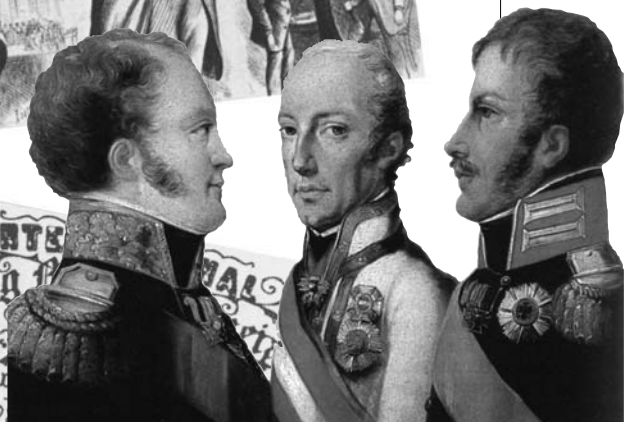
С.О. ОСМОЛОВСЬКИЙ
Т.В. ЛАДИЧЕНКО

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 9 класу
загальноосвітніх
навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Київ
«Гене́за»
2009

ББК 63.3(0)52я721
О-74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 56 від 02.02.2009 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Незалежні експерти:

Іваненко Оксана Анатоліївна, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук;

Малієнко Юлія Борисівна, співробітник лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки АПН України, кандидат педагогічних наук;

Хмиз Лариса Іванівна, вчитель-методист РМК м. Ізяслава Хмельницької області;

Левченко Олена В'ячеславівна, методист Управління освіти виконкому Житомирської міської ради;

Курп'янюк Ірина Володимирівна, старший вчитель Запорізької гімназії № 6.

Відповідальні за підготовку підручника до видання:

Євтушенко Раїса Іванівна, головний спеціаліст МОН України;

Галегова Олена Валеріївна, методист вищої категорії Інституту інноваційних технологій і змісту освіти.

Осмоловський, С.О.

О-74 Всесвітня історія : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С.О. Осмоловський, Т.В. Ладиченко. – К. : Генеза, 2009. – 240 с. : іл., карти.
ISBN 978-966-504-923-4.

Підручник охоплює один з найважливіших періодів всесвітньої історії – від початку Великої французької революції 1789 р. і до кінця ХІХ ст. Він складається з шести розділів, що розкривають історію становлення індустріального суспільства, висвітлюють розвиток країн Європи, Америки, Азії і Африки. Підручник містить багатий фактичний і ілюстративний матеріал. Методичний апарат дає змогу вчителю застосовувати різноманітні форми роботи на уроці, організувати самостійну роботу учнів.

ББК 63.3(0)52я721

ISBN 978-966-504-923-4

© Осмоловський С.О.,
Ладиченко Т.В., 2008
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2009

ТЕМА 1

Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

ТЕМА 2

Європа в добу революцій

ТЕМА 3

Європа й Америка у добу об'єднання і модернізації суспільства

ТЕМА 4

Утвердження індустріального суспільства в провідних державах світу

ТЕМА 5

Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.

ТЕМА 6

Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст.

Шановні дев'ятикласники!

3

Новий час – це доба, яка створила світ сучасної цивілізації. Історики зазвичай пов'язують Новий час із утвердженням буржуазних відносин та вільної ринкової економіки в Західній Європі починаючи з Англійської революції середини XVII ст., яка поклала початок модернізації європейського суспільства на рейках нового, капіталістичного устрою.

У минулому навчальному році ви ознайомилися з історією країн світу в ранній Новий час, із кризою старого порядку і початком оновлення європейського суспільства у другій половині XVII – XVIII ст. Наступний період Нової історії з кінця XVIII до XIX ст., який ви вивчатимете, став часом докорінного перетворення старого світу, добою утвердження в передових країнах Європи і США *індустріального суспільства*. Це був час швидкого й інтенсивного розвитку світової цивілізації, коли матеріальний і духовний прогрес людства виявлявся особливо яскраво, період соціальних революцій і найважливіших наукових відкриттів та винаходів, що змінили життя та побут людей, стрімкого розвитку західних країн і водночас докорінного перетворення східної цивілізації.

Завдання підручника полягає в ознайомленні вас із цим складним і напрочуд важливим періодом в історії людства, формуванні розуміння соціальних, політичних та економічних подій, що відбулися наприкінці XVIII – у XIX ст. Працюючи з текстом підручника, документами, ілюстративними джерелами, картами, ви поліпшите свої знання й практичні вміння.

Матеріали підручника сприятимуть вихованню поваги до культурних і духовних надбань людства, до боротьби за свободу і незалежність, формуватиме критичне ставлення до проявів антигуманізму.

ВСТУП

4

Вступ

Світ наприкінці XVIII – у XIX ст.

Після вивчення матеріалу учень зможе:

- характеризувати основні особливості розвитку світової цивілізації наприкінці XVIII – у XIX ст.;
- аналізувати роль технічного прогресу;
- визначати основні зміни в політичному житті, напрямки політичної еволюції провідних держав світу, розвитку духовного життя, зміни в побуті та мисленні.

Новою історією в історичній науці називають розвиток країн світу з кінця XV до початку XX ст. Цей період відрізняється від попереднього значно більшою насиченістю подій, складністю й різноманітністю суспільних процесів, глибиною змін, які відбувались у житті народів. Порівняно із стародавньою і середньовічною історією це справді був інший – *Новий час*.

Поняття «*індустріальне суспільство*» пов'язане насамперед з переважанням у господарстві будь-якої країни індустрії, тобто промисловості, тоді як у попередні часи провідною галуззю економіки було сільське господарство. Упродовж тисячоліть земля залишалась єдиним джерелом існування людини, а натуральне господарство й примітивна техніка зумовлювали вкрай обмежені можливості для задоволення її матеріальних потреб. Доступ до землі селян завжди обмежувався – спочатку громадою, а згодом – рабовласниками і феодалами. За часів Середньовіччя власність на землю взагалі стала монополією привілейованих станів – дворян і духівництва, а селяни за користування наділами були змушені виконувати численні повинності. На варті монопольної власності на землю та інших привілеїв дворянства стояла абсолютна монархія.

ВСТУП

5

Проте з поступовим розвитком промисловості – спочатку ремісничого, мануфактурного, а згодом і фабричного виробництва – земля втрачала своє значення єдиного джерела добробуту і забезпечення потреб населення. *Промислова революція* – перехід від мануфактури до фабрики та використання нових технологій і джерел енергії – значно підвищила продуктивність праці, сприяла величезному зростанню виробництва матеріальних благ, про яке людство раніше не могло і мріяти. Промисловість послідовно займала провідне місце в господарстві країн, і дворяни-землевласники втрачали свій економічний, а з ним і суспільний вплив. Натомість

міцніла молода буржуазія – власники промислових підприємств, банків, транспортних компаній. Цих підприємців дедалі більше обурювало привілейоване становище дворянства, його монополія на владу. Вони домогалися скасування поділу суспільства на стани, встановлення громадянського рівноправ'я, знищення абсолютизму і скликання народних представницьких установ – парламентів. У цьому прагненні буржуазію підтримували народні низи і далекоглядні представники дворянської верхівки.

Проте ні більшість дворян, ні європейські самодержці не збирались добровільно відмовлятися від своїх привілеїв і влади. Вони твердо стояли на сторожі феодально-абсолютистських порядків, жорстоко переслідуючи будь-які прояви вільного мислення та спроби проведення реформ. Саме це спонукало буржуазію взятися за зброю і повести за собою пригноблені маси. *Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. в Європі прокотилася хвиля буржуазних революцій, які завдали нищівного удару по абсолютизму і віджилим феодальним порядкам.*

Процес формування індустріального суспільства (стадії, на якій зараз перебуває більшість країн світу) тривав понад півтора століття. Його прогресивність полягала в знищенні станового поділу і феодально-абсолютистських установ, утвердженні громадянського рівноправ'я, парламентаризму і демократії в політичному житті; поступовому обмеженні соціальної нерівності. *Найбільшим досягненням Нового часу стало проголошення прав і свобод людини і громадянина.*

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому найбільшим досягненням Нового часу вважається проголошення прав і свобод громадянина?

У XIX ст. у багатьох європейських державах відбулися докорінні економічні зрушення, змінився соціальний і політичний устрій. Ці перетворення переважно супроводжувалися революціями і громадянськими війнами, і лише в окремих випадках необхідні, давно назрілі зміни здійснювалися шляхом поступових і обережних реформ. Історія Західної Європи, Росії і США у цей час насичена революціями і контрреволюціями, реформами і контрреформами. Змінювалося життя країн і народів Азії, Африки і Латинської Америки.

Промислова революція і розвиток ринкової економіки поступово змінювали соціальну структуру суспільства. Провідними верствами розвинутих країн стають підприємці-капіталісти і наймані робітники. Але в більшості держав світу продовжувала існувати багатокладна економіка, де капіталістичні відносини не були панівними та зберігалася стара структура суспільства.

Усі ці процеси, нерозривно пов'язані один з одним, неминуче змінювали світогляд людини. На відміну від попередників, які були переконані в непорушності світу, в якому жили, люди Нового часу стали значно рішучішими і були впевнені, що природу і суспільство не тільки можливо, але й слід змінювати. Змінилося ставлення до держави, що втратила свій божественний ореол. *Тепер призначення влади вбачалося в захисті природних прав і свобод людини, визнавалася необхідність заміни державного*

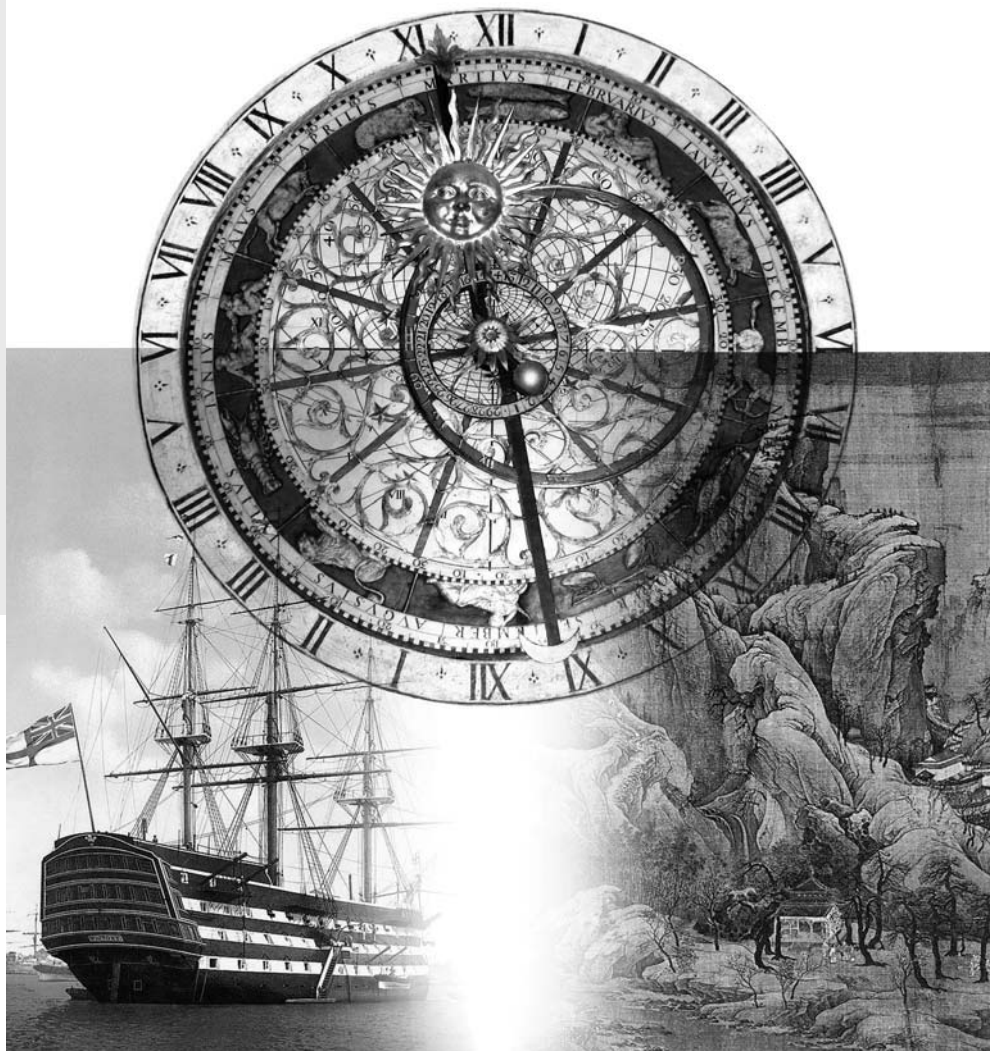
устрою у випадку невиконання владою своїх обов'язків перед суспільством. «Нова» людина була мобільнішою, що швидко пристосовувалася до змін в оточуючому житті.

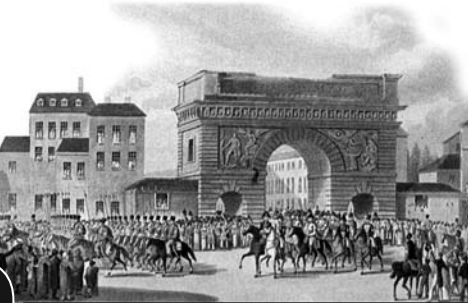
ВСТУП

? Перевірте себе

1. Яку добу в історії людства називають Новою історією?
2. Поясніть поняття: індустріальне суспільство, промислова революція.
3. Визначте причини буржуазних революцій кінця XVIII – першої половини XIX ст.
4. Охарактеризуйте нові суспільні верстви, що виникли в XIX ст.
5. Як у Новий час змінилося ставлення людини до держави?

7

Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа в період наполеонівських війн

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- визначати основні риси кризи феодально-абсолютистської системи у Франції наприкінці XVIII ст., причини Французької революції, провідні ідеї французького Просвітництва;
- характеризувати діяльність Установчих і Законодавчих зборів, наслідки повалення монархії, погляди жирондистів і монтаньярів, соціально-економічну політику яacobінців, суспільно-політичне життя Франції після Термідоріанського перевороту;
- давати оцінку яacobінській диктатурі, політиці Директорії;
- аналізувати життя французів часів Консульства й Імперії, характер наполеонівських війн, їх вплив на життя і долю народів Європи;
- пояснювати суть політики континентальної блокади, причини краху наполеонівської імперії, наслідки рішень Віденського конгресу;
- давати характеристику визначним особистостям цього періоду: Вольтеру, Монтеск'є, Руссо, Дідро, Мірабо, Сійєсу, Лафайєту, Дантону, Робесп'єру, Наполеону Бонапарту;
- показувати на карті кордони країн Європи наприкінці XVIII – на початку XIX ст., походи Наполеона, місця основних битв, територіальний перерозподіл Європи за рішеннями Віденського конгресу;
- тлумачити і застосовувати поняття і терміни: Просвітництво, інтервенція, яacobінці, термідоріанці, Директорія, Перша імперія, кодекси Наполеона, континентальна блокада, «Сто днів», Священний союз.

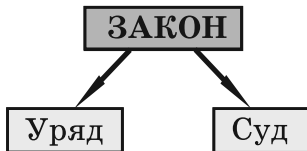
§1

Французьке суспільство наприкінці XVIII ст. Доба Просвітництва

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

З курсу всесвітньої історії, що вивчалась у 8-му класі, пригадайте, який державний устрій існував у Франції у XVII – першій половині XVIII ст.

- 1. Французький абсолютизм.** У другій половині XVII – на початку XVIII ст. (за часів правління Людовіка XIV) абсолютизм у Франції досяг свого апогею. Цей період часто називали «золотою добою», «добою Людовіка XIV», а його самого «король-сонце». Влада монарха надзвичайно зросла. Особа короля майже обожествлялася, а урочистий придворний церемоніал, нескінченні

■ Абсолютна монархія

святкування і спорудження нової пишної королівської резиденції у Версалі мали символізувати торжество абсолютизму. «Держава – це я», – казав король.

Нескінченні війни та витрати на утримання королівського двору повністю поглинали державні кошти. З 54 років самостійного правління Людовіка XIV 33 роки пройшли у війнах. Податки і постійні війни значно підірвали економічне становище держави. Зростало невдоволення народу, буржуазії і дворянства. Навіть спроби талановитого міністра фінансів *Кольбера* не змогли вивести Францію з важкого економічного стану. Він активно проводив політику меркантилізму, намагався захистити французьку економіку протекціоністськими митами, заохочував

створення великих мануфактур, надавав їм різні пільги і привілеї.

Після смерті Людовіка XIV престол перейшов до його правнука – **Людовіка XV** (1715–1774). За його правління Франція продовжувала вести війни, які не були потрібні ні народу, ні державі, а лише ускладнювали становище країни. У результаті Семилітньої війни, яку Франція вела проти Англії та Пруссії, вона втратила майже всі свої колонії у Північній Америці та Індії.

Фінансова криза в державі посилювалася величезними витратами на утримання придворної аристократії, яку склали майже 4 тис. дворян зі своїми сім'ями і слугами. Весь свій час король присвячував балам, полюванням, виставам та іншим розвагам. Людовіку XV приписували слова: «Після Нас хоч потоп» і «На мій вік вистачить».

2. Економічний розвиток Франції у другій половині XVIII ст. Із середини XVIII ст. у Франції прискорився розвиток промисловості, торгівлі й сільського господарства. Населення країни зросло в 1790 р. до 26 млн чол., з яких майже 85 % проживало в селах. Селянам належало близько 40 % землі, але вони були лише її користувачами, оскільки права власності залишались у дворян. Хоча кріпаків у країні майже не залишилося, селяни продовжували виконувати численні феодалські повинності. За користування ділянкою вони мусили платити сеньйору грошовий внесок – *ценз*, вносити оброк – *шампар* – від чверті до половини врожаю, а іноді виконувати *панщину*. Великих збитків селянським господарствам завдавало право дворян полювати

■ Французький селянин. Кольоровий офорт. 1790 р. Уважно розгляньте малюнок. На вашу думку, чи співчуває художник селянам? Якими засобами він висловив своє ставлення до селянського питання?

на орних землях, сплата державі численних податків і церковної десятини. В окремих провінціях Франції, зокрема на Північному Заході, поступово зростала кількість заможних селянських господарств.

У 70–80-х роках XVIII ст. дворяни, що втрачали свої прибутки, значно збільшили побори із селян, відновили давно забуті середньовічні повинності й домоглися відторгнення на свою користь третини селянських угідь. Невдоволення владою і феодалними порядками серед селян дедалі посилювалось.

Франція залишалася сільськогосподарською країною, проте промисловість в її економіці відіграла дедалі більшу роль. Зросла кількість великих централізованих мануфактур, на яких подекуди почали застосовуватися машини. Прискорювалося формування національного ринку, розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля.

3. Становий поділ французького суспільства. З розвитком капіталістичних відносин поступово зростає і роль торговельно-промислових кіл, посилюється їх економічний і соціальний вплив. Проте подальшому розвитку промисловості й торгівлі перешкоджав абсолютизм, становий поділ суспільства і залишки феодалізму. Економічний прогрес на ґрунті капіталістичних відносин вимагав знищення феодалських прав дворян на землю, скасування цехової системи в містах і монопольних привілеїв окремих близьких до королівського двору компаній. Утворенню єдиного французького ринку заважали залишки феодалської роздробленості: відсутність єдиної системи мір і ваги та внутрішні мита.

Величезне невдоволення більшості населення викликали громадянська нерівність і становий поділ суспільства. *Привілейовані стани* – *духівництво* і *дворянство* – були звільнені від сплати податків і могли займати вищі посади в державному управлінні, судах і армії. До *третього стану* (96 % населення) належали не тільки селяни, ремісники і наймані робітники, а й купці, банкіри і власники мануфактур. Заможні буржуа, що володіли неабиякими статками, виявляли незадоволення тим, що в суспільстві їх вважали людьми нижчого ґатунку.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому заможні буржуа та банкіри, які були значно багатшими за графів та маркізів, належали до третього стану разом з бідними ремісниками?

Королівська влада і привілейовані стани чинили опір будь-яким спробам реформувати систему влади, міцно трималися за своє становище і спадкові права. Проте в другій половині XVIII ст. проти абсолютизму у Франції піднімається могутня хвиля опозиції. Її очолила багата буржуазія –

■ *Дворяни. Малюнок кінця XVIII ст.*

Порівняйте зовнішній вигляд дворян і селянина з попереднього малюнка.

Чому дворяни мали привілейоване становище?

1

промисловці, торговці й фінансисти. Цю опозицію підтримували народні низи, які потерпали від голоду, безробіття, постійних нестатків. До неї була готова приєднатись і незначна частина дворян, що займалися підприємництвом та мали намір підтримати третій стан у боротьбі за громадянське рівноправ'я.

4. Доба Просвітництва. Значну роль у формуванні нового мислення відіграла революція в розумі людей. На зміну середньовічному світогляду з його вірою у божественні права монарха і назавжди встановлений суспільний устрій прийшло нове світобачення. XVIII століття в Європі прийнято називати добою Просвітництва, або «добою розуму». Це був час поширення освіти серед найрізноманітніших прошарків населення, коли звичні уявлення про оточуючий людину світ зазнавали докорінних змін. Філософія Просвітництва базувалася на безмежній вірі в могутність розуму, в можливості прогресу, ґрунтувалася на повазі до науки і жвавому інтересі до оточуючого світу.

12

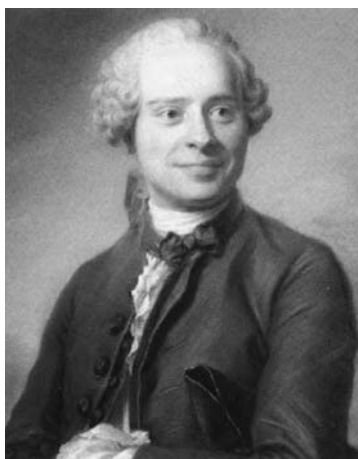

У XVIII ст. у Франції з'являються численні словники з багатьох галузей науки (у 1750 р. їх було вже понад 600), багатотомні видання: «*Природнича історія*» Бюффона, «*Енциклопедія наук мистецтв і ремесел*» філософа Дідро і математика Д'Аламбера. З останньої французи дізнавалися про значення слів «депутат», «конституція», «деспотія», «привілеї» та ін. Видання «Енциклопедії» то дозволялося, то заборонялося. Якщо раніше бібліотеки мали лише монастирі й аристократи, то тепер – письменники, чиновники, буржуазія і навіть звичайні крамарі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дідро Дені (1713–1784) – французький філософ, просвітитель, письменник, ідеолог революційної французької буржуазії. Разом з Д'Аламбером видавав «Енциклопедію» (1751–1780). Почесний іноземний член Петербурзької академії наук.

Д'Аламбер Жан Лерон (1717–1783) – французький просвітитель, філософ, математик. Один із творців «Енциклопедії».

■ Жан Лерон Д'Аламбер

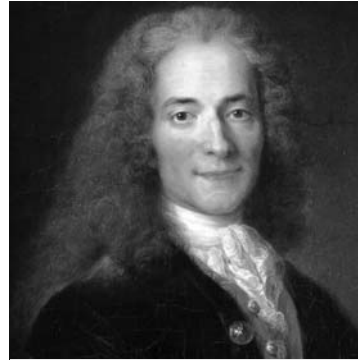
У багатьох французьких містах влаштовувалися книжкові аукціони. Оскільки уряд і церква нещадно переслідували вільнодумство, книжки часто ввозились із-за кордону у валізах з подвійним дном, а майже в усіх великих містах Франції існували таємні друкарні та склади нелегальної літератури. Письменність серед населення значно зросла, і заборонені книжки, що таврували абсолютизм і феодальні порядки, читали вже навіть візники, служниці, а інколи і селяни. *Поширення подібної літератури у Франції переконувало населення країни у віджилості існуючих порядків та необхідності звільнення від духовного гніту, посилювало обурення абсолютизмом, прискорювало революційний вибух.*

Провідниками Просвітництва у Франції стала блискуча плеяда видатних мислителів, письменників і вчених: Вольтер (Франсуа Аруе), Шарль Луї де Монтеск'є, Жан-Жак Руссо, Дені Дідро, Габріель Маблі, Жан Лерон Д'Аламбер.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Вольтер (спр. ім'я Марі Франсуа Аруе; 1694–1778) – французький письменник, філософ, історик, іноземний почесний член Петербурзької академії наук. Видатний діяч доби Просвітництва. У своїх творах виступав проти тиранії, клерикалізму та деспотизму. Автор численних наукових праць, поем, п'єс, повістей. Твори Вольтера істотно вплинули на російську й українську суспільну та літературну думку.

Монтеск'є Шарль Луї де (1689–1755) – французький правознавець, філософ, просвітитель, письменник. У 1705 р. закінчив католицький колеж. Прихильник теорії природного права і суспільного договору, критикував теологічне тлумачення історичного процесу. Прихильник конституційної монархії.

■ Вольтер

ДОКУМЕНТИ СВДІЧАТЬ

Шарль Луї де Монтеск'є про принципи розподілу влади

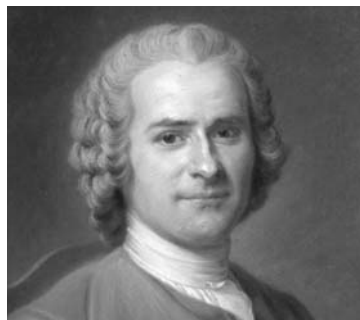
У будь-якій державі існує три різновиди влади: влада законодавча, влада виконавча, що вирішує питання міжнародного права, та влада, що вирішує питання права громадянського.

Коли влада законодавча й виконавча будуть поєднані в одній особі або ж установі, тоді не буде свободи, позаяк варто остерігатися, що цей монарх або сенат почне створювати тиранічні закони з метою їх тиранічного застосування.

З курсу правознавства пригадайте, як називається влада, що «вирішує питання права громадянського».

З гострою критикою абсолютизму, паразитизму королівського двору і католицької церкви виступив Вольтер. Його перу належить безліч філософських та історичних праць, політичних трактатів і памфлетів, успіху яких сприяли легкий стиль автора, дотепність і логічність викладу. Вольтер був прибічником «освіченої монархії», скасування станових привілеїв дворянства, обмеження впливу церкви на духовне життя суспільства. Проте, висміюючи церковне вороже ставлення до прогресу, культури і релігійний фанатизм, він усе ж вважав релігію гарантом порядку в суспільстві. *«Якби Бога не було, – казав він, – то його слід було б вигадати».* Також Вольтер відкидав думки про можливість обмеження приватної власності.

Шарль Луї де Монтеск'є у своїй знаменитій праці *«Про дух законів»* (1748) уперше висунув і обґрунтував тезу про *необхідність поділу влади в державі на законодавчу, виконавчу і судову*. Саме це, на його думку, унеможливило будь-яке зловживання владою, прояви деспотизму. Монтеск'є був прихильником обмеженої конституційної монархії і гарантованого права на приватну власність.

■ Жан-Жак Руссо

Найпередовіші на той час суспільно-політичні думки висловлював Ж.-Ж. Руссо. Він, слідом за англійськими левелерами та філософом Дж. Локком, обґрунтував теорію природних, здобутих від народження прав людини, виступав за рівність людей у формуванні державної влади. Завдання будь-якої держави, на його думку, полягало в захисті природжених прав людей. Політичним ідеалом Руссо була демократична республіка дрібних власників із безпосередньою участю народу в управлінні державою.

Ідеї французьких просвітителів несли в собі величезний революційний потенціал. Водночас вони відіграли велику роль у розвитку духовної культури Франції та інших країн Європи та Америки.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Руссо Жан-Жак (1712–1778) – французький філософ-просвітитель, письменник, один з авторів «Енциклопедії». Критикував феодально-абсолютистський лад, обстоював ідеї республіки. Вимагав ліквідації великої приватної власності й заміни її дрібною. Дотримувався теорії договірного походження держави.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Жан-Жак Руссо про суспільний договір

Людина народжується вільною, однак постійно почуває себе закутою в кайдани...

...Доки народ, змушений підкорятися, коритися, він чинить добре; проте коли народ, маючи можливість розірвати пута, здійснює це, він чинить ще краще: оскільки народ, що повертає собі свою свободу з огляду на ті права, за якими її в нього відібрали, мав право повернути її собі – тому що не існувало б жодних підстав відбирати її в народі. Проте суспільний устрій – це священне право, що є підставою для будь-яких інших прав. Та права цього природа не надала; тому, очевидно, воно ґрунтується на обопільній згоді.

Поясніть слова Ж.-Ж. Руссо: «...суспільний устрій – це священне право, що є підставою для будь-яких інших прав».

? Перевірте себе

1. Як Людовік XIV і Людовік XV говорили про себе і державу?
2. Охарактеризуйте економічний розвиток Франції у другій половині XVIII ст.
3. Охарактеризуйте станову структуру французького суспільства.
4. Чому, на вашу думку, другу половину XVIII ст. назвали добою Просвітництва?
5. Використавши додаткові джерела, напишіть історичні портрети найвідоміших французьких просвітителів.
6. З курсу історії України пригадайте, чи мала вплив ідеологія Просвітництва на передових мислителів України того часу.

Початок Великої французької революції. Конституція 1791 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Подумайте, які з ідей просвітителів були найважливішими для французького суспільства кінця XVIII ст.

1. **Причини Французької революції.** Наприкінці XVIII ст. у правлячих колах Франції дедалі активніше обговорювалося питання про те, як вилікувати явно хворе суспільство, вдихнути у нього нові сили. Було очевидно, що треба змінювати внутрішню політику країни, методи і стиль управління державою, шукати шляхи заохочення розвитку економіки й оздоровлення фінансів.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Людовік XVI (1754–1793) – король Франції з династії Бурбонів, скинутий під час революції 1789–1799 рр., засуджений Конвентом 21 січня 1793 р. до страти.

Марія Антуанетта (1755–1793) – французька королева, дружина Людовіка XVI (з 1770 р.), дочка Марії Терезії. Під час якобінської диктатури страчена за вироком революційного трибуналу.

Певні сподівання покладалися на молодого короля **Людовіка XVI**, що вступив на престол після смерті діда в **1774 р.** Знаючи про важке фінансове становище країни, король відмовився від грошового подарунка на честь коронації, відправив у відставку ненависних народу урядовців, а головне – призначив міністром фінансів талановитого економіста **Жака Тюрго**. Протягом двох років Тюрго провів найбільш очікувані у Франції реформи: скасував внутрішні мита, цехові привілеї в містах, монополію держави на продаж хліба, але його спроба обмежити витрати королівського двору викликала лютий опір придворного оточення на чолі з королевою Марією Антуанеттою. Під впливом дружини Людовік XVI відправив Тюрго у відставку. *Це був крах останніх сподівань на можливість мирного реформування Франції без революційних потрясінь.*

Ситуація в країні тим часом продовжувала ускладнюватись. У другій половині 80-х років XVIII ст. країну охопила надзвичайно важка економічна криза, викликана напливом дешевих англійських товарів. Десятки мануфактур збанкрутіли, а їх працівники залишилися без роботи. Декілька років поспіль Франція переживала неврожаї, в країні ширився голод, а тим часом чиновники наживалися на бідуннях на-

■ Людовік XVI

Чому, на вашу думку, художник зобразив Людовіка XVI саме так?

1

■ Засідання Генеральних штатів у Версалі.

Картина О. Кодера

Чому чоловіки займають місця в залі, а дами – в ложах для публіки?

16

■ Людовік XVI і Жак Неккер перед порожньою державною скарбницею.
Карикатура

Розгляньте карикатуру і придумайте діалог між королем і Неккером.

роду, продаючи хліб утридорога. Держава опинилася на межі банкрутства, її внутрішній борг сягнув 4,5 млрд ліврів. Король не мав чим платити службовцям, армії, а банкіри відмовлялися давати нові позики без серйозних гарантій.

У 1789 р. за порадою нового міністра фінансів швейцарця **Жака Неккера** король наважився зібрати *Генеральні штати*, що не скликалися у Франції з 1614 р. Лише представники всіх станів, на думку Неккера, могли дати згоду на нові позики і податки. Це свідчило про те, що *абсолютна монархія вже не була здатна сама управляти країною* і змушена знову вдатися до підтримки станів, як і за часів Середньовіччя. Генеральні штати скликали в королівській резиденції – Версалі – **5 травня 1789 р.** За традицією вони склалися з трьох палат – представників дучівництва, дворянства і непривілейованого третього стану.

Хоча кількість депутатів від третього стану було збільшено вдвічі, його участь наперед обмежувалася другорядною роллю, оскільки зберігався становий принцип голосування. Привілейовані стани – дучівництво і дворянство – завжди мали два голоси проти одного від третього стану.

Проте французька буржуазія, що становила більшість представників третього стану, зовсім не збиралася задовольнятися становищем статистів, слухняних виконавців королівської волі. І почувши, що Людовік XVI вимагає схвалення чергової позики в 80 млн ліврів, але при цьому застерігає проти будь-яких спроб реформ у країні, лідери буржуазії виступили з відкритим протестом. У червні 1789 р. представники третього стану проголосили себе **Національними зборами, тобто представниками всієї французької нації, здатними говорити від імені всього народу.** Вони були праві, бо дучівництво і дворянство становили лише 4 % населення країни.

■ Клятва в залі для гри в м'яч. Картина Ж. Давида

Які засоби використав художник, щоб переконати глядача у вірності депутатів Національних зборів своїй клятві?

17

2. **Перші кроки революції.** Король не наважився розігнати непокірних депутатів і лише наказав закрити приміщення для засідання. Тоді депутати на чолі з Жаком Байї перебралися в порожній зал для гри у м'яч у Версалі й дали клятву, що не розійдуться, доки у Франції не буде вироблено конституцію.

Один із депутатів, граф Мірабо, заявив, що члени зборів, як обранці народу, можуть залишити свої місця, лише поступаючись силі багнетів. Це було *перше проголошення принципу незалежності законодавчої влади від виконавчої*. Незабаром до депутатів третього стану приєдналися ліберальне дворянство і духівництво на чолі з родичем короля – герцогом Філіппом Орлеанським.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чи може діяти принцип незалежності законодавчої влади від виконавчої в умовах абсолютної монархії?

9 липня Національні збори проголосили себе **Установчими**, тобто *продекларували своє право на встановлення в країні нового державного ладу та прийняття конституції*. Тоді король вирішив вдатися до сили. У Версаль і Париж почали стягуватися війська. Звістка про це посилювала хвилювання у столиці Франції, як і чутки про можливе державне банкрутство. У Парижі відбувалися масові мітинги, а 13 липня у місті *почалося повстання*. Народ увірвався до арсеналу, захопив гармати та рушниці. Його представники утворили Постійний комітет для організації народного ополчення, яке згодом дістало назву *Національна гвардія*. Невдовзі її очолив знаменитий учасник війни за незалежність Сполучених Штатів Америки маркіз **Лафайєт**.

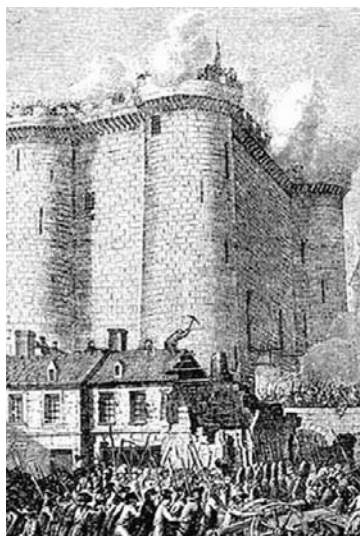

■ Марі Жозеф де Лафайєт

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Лафайєт Марі Жозеф де (1757–1834) – маркіз, французький політичний діяч. 1780 р. за участь у війні за незалежність північноамериканських колоній Англії 1775–1783 рр. дістав чин генерала армії. У 1789–1791 рр. і під час Липневої революції 1830 р. командував Національною гвардією. Прибічник конституційної монархії. У період Реставрації – один із лідерів опозиції.

■ Штурм Бастилії

На ранок **14 липня** в Парижі поширилися чутки про те, що на місто націлені гармати королівської фортеці *Бастилії*. Старовинна фортеця-в'язниця, похмурий восьмибаштовий замок, була ненависним символом королівської влади. У її казематах ув'язнювали тих, хто виступав проти монархів і католицької церкви. Саме до неї і рушив великий натовп городян, національних гвардійців і солдатів, що прилучилися до повстання. Командант фортеці відмовився здати Бастилію, але після відчайдушного штурму вона була взята приступом. В'язні фортеці здобули довгоочікувану свободу.

Коли короля повідомили, що Бастилія впала, він вигукнув: «*Та це ж бунт!*». Йому відповіли: «*Ні, володарю, це не бунт, а революція*». Озброївшись кайлами і ломачами, парижани відразу почали руйнувати Бастилію. Через рік її повністю знищили, а через століття – у 1880 р. – День здобуття Бастилії,

перший день Французької революції, став національним святом Франції, який і зараз щорічно відзначають 14 липня.

ПОМІРКУЙТЕ!

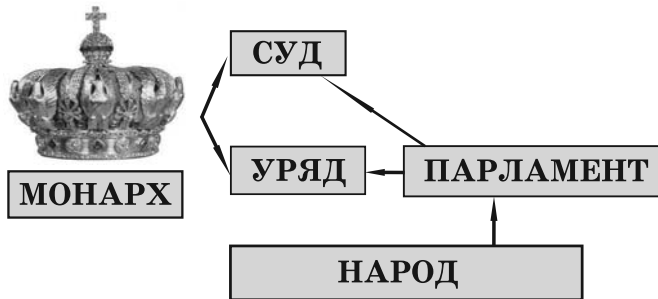
Обговоріть у групі, чому французи, в чий історії було багато важливих подій, революцій і війн, і досі взяття Бастилії вважають національним святом.

Перемога парижан над монархією стала сигналом до вибуху по всій країні. У містах відбувалися «*муніципальні революції*», у ході яких народ нищив органи королівської влади і створював муніципалітети – органи місцевого самоврядування. У країні розгорнувся і могутній *селянський рух*. Тисячі дворян, лякаючись справедливого народного гніву, змушені були тікати за межі Франції.

Проте *головним здобутком подій 14 липня стало перетворення Установчих національних зборів у справжній орган державної влади.*

■ Оноре Габрієль де Мірабо

■ Конституційна монархія

Там панували представники великої буржуазії і ліберального дворянства – новий мер Парижа Ж. Байї, маркіз Лафайет, граф Мірабо і відомий у майбутньому політик Ж. Сійєс – прихильники конституційної монархії.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Мірабо Оноре Габріель де (1749–1791) – діяч Французької революції, граф. Депутат Генеральних штатів (1789) від третього стану. Лідер великої буржуазії.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Декрет про знищення феодальних прав. 11 серпня 1789 р.

Національні збори остаточно скасовують феодальний устрій. Вони постановили, що без винагороди відмінюються лише ті феодальні й чиншеві повинності, які належать до особистісних та речових кріпосних прав, всі ж інші – за викуп. Розмір і спосіб викупу визначають Національні збори. Ті повинності, які цей декрет не забороняє, у подальшому будуть стягуватися за викуп.

Які верстви і чому були зацікавлені в тому, щоб частина повинностей підлягала викупу?

Уже в серпні 1789 р. депутати прийняли декілька важливих рішень: було скасовано церковну десятину та особисті повинності селян. Проте обтяжливі поземельні платежі селян на користь поміщиків підлягали викупу. *Депутати твердо стояли на сторожі приватної власності*, хоч це й була власність дворян. Згодом законодавчо було встановлено і суму, яку селяни мали сплатити землевласникам, – 20-кратну вартість річних повинностей.

3. **Декларація прав людини і громадянина. 26 серпня 1789 р.**, взявши за приклад американську Декларацію незалежності, Установчі збори прийняли **Декларацію прав людини і громадянина**. Перша ж стаття стверджувала: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах», що раз і назавжди скасовувало у Франції поділ суспільства на стани, на привілейованих і непривілейованих його членів. Декларація проголошувала принцип народного суверенітету, стверджуючи, що дже-

■ Декларація прав людини і громадянина

релом будь-якої влади є лише народ, вся нація. У документі проголошувалися також свобода слова, думки, друку, віросповідання, право громадян на вибір будь-яких занять, недоторканність особи і приватної власності. Декларація стала своєрідним маніфестом громадянських прав і свобод в Європі, взірцем для багатьох майбутніх європейських конституцій.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

**Декларація прав людини і громадянина.
26 серпня 1789 р.**

Представники французького народу, утворивши Національні збори, зазначили, що неучтвo та забуття прав людини або нехтування ними є чи не єдиною причиною суспільних негараздів і зіпсованості правління. Тому вирішили викласти це у святковій Декларації природних, беззаперечних і священних прав людини, щоб ця Декларація, постійно перебуваючи в колі зору всіх членів громадянського союзу, завжди нагадувала про їхні права та обов'язки. Щоб дії законодавчої та виконавчої гілок влади, котрі у будь-який час можна було б співставити з метою кожного політичного інституту, сприймалися з більшою повагою, щоб вимоги громадян, котрі ґрунтуються на простих і безсумнівних принципах, спрямовувалися на дотримання конституцій.

З огляду на вищезазначене, Національні збори перед обличчям та егідою Верховної істоти визнають та проголошують такі права людини і громадянина.

Стаття 1

Люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Їх відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній потребі.

Стаття 2

Метою будь-якого політичного союзу є забезпечення природних та невід'ємних прав людини: свободи, власності, безпеки та опору гнобленню.

Стаття 3

Джерелом суверенної влади є нація. Жодна установа чи особистість не може утримувати владу в своїх руках без бажання нації.

Стаття 4

Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином дотримання природних прав кожної людини обмежується лише тими межами, котрі забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці визначаються лише законом.

Які права людини і громадянина в документі вважаються природними і невід'ємними?

Поясніть, як ви розумієте статтю 4, яка стверджує, що свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому.

Невдовзі депутати самі порушили декларований ними принцип громадянського рівноправ'я. Буржуа не наважилися надати право голосу найбіднішим верствам населення, бо вважали, що ті не здатні свідомо брати участь у державному житті. Всіх громадян Франції було поділено на «активних» і «пасивних», тих, що мали право голосу, і тих, що позбавлялись виборчих прав. Вони надавалися лише тим французам, які сплачували державні податки.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Демулен Каміль Бенуа (1760–1794) – діяч Французької революції. Депутат Конвенту, боровся проти жирондистів. Прихильник Дантона.

Марат Жан Поль (1743–1793) – діяч Французької революції, один з вождів якобінців, учений і публіцист, лікар за фахом. З вересня 1789 р. видавав газету «Друг народу», в якій викривав плани монархістів. Разом з Робесп'єром брав участь у підготовці повстання 31 травня – 2 червня 1793 р., яке призвело до встановлення якобінської диктатури. Убитий роялісткою Ш. Корде.

Революція викликала надзвичайне піднесення громадянської активності, утворення різноманітних політичних клубів, товариств, газет. Найпопулярнішим серед них було *Товариство друзів конституції*, більш відоме як **Якобінський клуб**, бо займало місце бібліотеки колишнього монастиря Св. Якова. На початку Якобінський клуб об'єднував верхівку Установчих зборів, прибічників конституційної монархії. Більш радикальним і відкритим для простого люду був **Клуб кордельєрів**, який очолювали відомі згодом діячі революції – адвокат *Жорж Дантон* і журналіст *Каміль Демулен*. Емблемою клубу не дарма було «всевидюче око» народу. Велику популярність здобула газета «Друг народу», яку видавав відомий публіцист *Марат*.

Велика буржуазія, що керувала в Установчих зборах, і надалі проводила вигідну лише для себе політику. У 1789–1791 рр. в її інтересах було остаточно скасовано монополні права цехів, внутрішні мита, дозволено вільну торгівлю хлібом, запроваджено єдину систему оподаткування тощо. Прийнятий *декрет про запровадження цивільного устрою церкви* дозволив конфіскувати її величезні маєтки і розпродати їх. Виручені гроші йшли на погашення дер-

■ Жан Поль Марат

■ Каміль Бенуа Демулен

■ *Націоналізація церковного майна. Карикатура. Кольоровий офорт*

Чому конфіскація церковного майна була вигідна саме великій буржуазії?

жавного боргу, що було вигідно власникам державних облігацій. Французька буржуазія охоче купувала багаті церковні землі, вкладаючи в нерухомість усі свої вільні кошти. Священики переводилися на платню, ставали державними службовцями. Декретом Установчих зборів було *введено цивільний шлюб та громадянську реєстрацію актів народження дитини*. У Франції, першій з європейських країн, було дозволено розлучення подружжя.

Важливе значення для подальшого розвитку країни мала проведена **адміністративна реформа**. Замість колишніх середньовічних провінцій країну було поділено на більш компактні й зручні для управління *департаменти* з досить значними правами самоврядування. Такі ж отримали і всі паризькі округи (райони).

Здобувши владу, велика буржуазія вжила заходів для свого захисту від королівської влади та злиденної більшості населення країни, яке на цей час не отримало практично нічого. Згідно з прийнятим у **вересні 1789 р.** декретом, проти «зборищ заколотників» дозволялося застосовувати зброю. До «заколотників» прирівнювалися страйкуючі робітники мануфактур і навіть перші профспілкові організації.

Після тривалих зволікань та затримок з боку Людовіка XVI у **вересні 1791 р.** Установчі збори прийняли **Конституцію Франції**. Першу її частину становила Декларація прав людини і громадянина, а друга визначала побудову і повноваження органів державної влади й управління. Вища законодавча влада мала належати *Законодавчим зборам*, які обиралися на підставі загального виборчого права, але лише «активними» громадянами. Виконавча влада залишалася за королем, який самостійно формував уряд і керував його діяльністю. Конституція не поширювалася на французькі колонії, де всупереч Декларації зберігалось рабство.

**ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ****Конституція Франції. 3 вересня 1791 р.**

Конституція забезпечує такі громадянські права:

- усі громадяни мають вільний доступ до місць і посад незалежно від будь-яких відмінностей, окрім тих, що постають з їхніх чеснот та можливостей;
- усі податки належним чином розподіляються поміж усіх громадян відповідно до їх статків;
- однакові правопорушення матимуть однакове покарання незалежно від особистісних відмінностей;
- з власної волі пересуватися, залишатися на місці або покидати його без остраху бути затриманим або ув'язненим інакше, як за законом, передбаченим Конституцією;
- з власної волі висловлюватись в усній та письмовій формі, друкувати, а також іншим чином поширювати свої думки, що не буде піддано жодній попередній цензурі або перевірці до їх публікації, а також проведення обрядів того віросповідання, до якого людина належить;
- вільно збиратися в громадських місцях, зберігаючи спокій та без зброї, дотримуючись поліцейських законів;
- вільно звертатись до усталених органів влади з петиціями, підписаними окремими громадянами.

Пояснить, які попередні закони було скасовано статтею Конституції, яка передбачала, що за одні й ті ж самі злочини всі громадяни Франції будуть покарані однаково.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте реформи Ж. Тюрго.
2. Користуючись додатковими джерелами, визначте роль Марії Антуанетти в житті Франції наприкінці XVIII ст.
3. Які причини спонукали депутатів від третього стану проголосити себе Національними зборами?
4. Проаналізуйте діяльність Установчих національних зборів.
5. Порівняйте Декларацію незалежності США з Декларацією прав людини і громадянина (ставлення до прав і свобод особистості, до визначення джерела влади).
6. Що заважало продуктивній роботі Установчих зборів на користь народу?
7. Охарактеризуйте форми виявлення громадянської активності у Франції.
8. Визначте історичне значення прийняття Конституції 1791 р.

ДАТИ І ПОДІЇ

5 травня 1789 р. – скликання Генеральних штатів.

9 липня 1789 р. – проголошення Установчих зборів.

14 липня 1789 р. – взяття Бастилії.

26 серпня 1789 р. – прийняття Декларації прав людини і громадянина.

3 вересня 1791 р. – перша Конституція Франції.

§3

Встановлення Республіки. Якобінська диктатура

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте причини і перші події Французької революції.

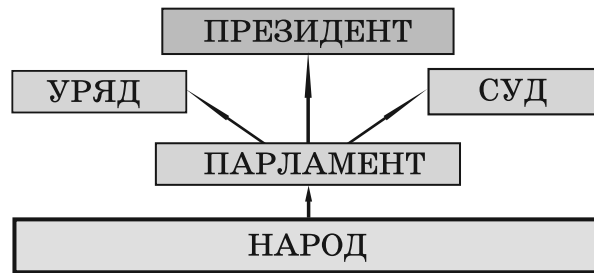
1. **Внутрішня та зовнішня політика Законодавчих зборів.** Обрані «активними» громадянами, **Законодавчі збори** урочисто розпочали свою діяльність у **жовтні 1791 р.** У них переважали прихильники поміркованих буржуазних реформ і конституційної монархії, які очолювали революцію на її початку і вважали, що з прийняттям конституції необхідні перетворення у Франції вже здійснено. Тепер вони гуртувалися навколо *Клубу фельянів*.

Проте з часом дедалі активнішу роль у роботі зборів почали відігравати представники середньої буржуазії – промисловці, торговці, фінансисти, які вважали проведені в країні перетворення занадто обмеженими і недостатніми. Їх називали *бриссотинцями* – на честь лідера, відомого паризького промовця і літератора *Жака Бриссо*. Пізніше за ними закріпилася назва **жирондисти**, оскільки більшість депутатів фракції бриссотинців походила з багатих приморських департаментів Франції, зокрема Жиронди. Вони виступали за подальші реформи з метою забезпечення повної свободи підприємництва, скасування будь-яких монополій і привілеїв, а головне, вважали потрібними подальші політичні зміни в країні. Дехто з бриссотинців заявляв про необхідність заміни короля з невинної у Франції династії Бурбонів, але *більшість схилилася до ідеї проголошення республіки*.

1

■ **Парламентська республіка**
 Порівняйте конституційно-монархічну і парламентсько-республіканську форми правління. За якої з них парламент має більше повноважень?

24

■ **Паризький революціонер.**
 Картина Л. Бойлі

Робота зборів проходила в частих суперечках депутатів, що ускладнювало їх нормальну роботу. Більшість з прийнятих декретів не впроваджувались у життя, бо на них накладав *вето* (заборону) сам король. Тим часом у Франції поглиблювалась економічна криза, зростали ціни, збільшувалася кількість безробітних. Народ голодував, і у великих містах Франції почастішали виступи найбільш вимогливих верств населення. Виразники їх інтересів – священики *Жак Ру* і *П'єр Долев'є* – вимагали від депутатів безкоштовного розподілу між селянами поміщицької землі, введення твердих цін на хліб і предмети першої необхідності, жорстких заходів проти спекулянтів, що наживалися на народних бідуннях.

Нестійке політичне становище в країні ускладнилось у зв'язку з прямою загрозою контрреволюційної інтервенції. Монархи Європи вбачали в революції заколот бунтівників, загрозу своїм власним тронам. Австрійський імператор Леопольд II і пруський король Фрідріх Вільгельм II домовилися розпочати війну проти Франції з метою знищення революційних здобутків і поновлення необмеженої влади Людовіка XVI. До цього їх активно підбурювали також англійський і російський уряди. У 1792 р. *Пруссія* і *Австрія* підписали союзний договір, який поклав початок утворенню **першої антифранцузької коаліції**. Поруч із французьким кордоном у містечку Кобленц союзники сформували табір французьких дворян-емігрантів, які мали стати авангардом у боротьбі з революційною загрозою.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Фрідріх Вільгельм II (1744–1797) – пруський король з 1786 р., із династії Гогенцоллернів. У 1792 р. уклав військовий союз з Австрією проти революційної Франції.

Вимоги Австрії і Пруссії скасувати конституцію і поновити абсолютизм Законодавчі збори сприйняли як втручання у внутрішні справи Франції. Прагнучи випередити реакційних монархів, вони оголосили війну Австрії, котру невдовзі підтримала й Пруссія. Війна для Франції складалася

невдало. Королівські генерали і офіцери неохоче воювали проти пруссаків, що вдерлися на територію Франції. А королева Франції Марія Антуанетта, сестра австрійського імператора, передавала австрійцям військові плани.

Саме в цей час країну охопило могутнє патріотичне піднесення. На гасло Законодавчих зборів «*Батьківщина в небезпеці!*» відгукнулися десятки тисяч французів. З усіх міст до Парижа прямували загони добровольців, об'єднаних у *Федерацію Національної гвардії*, щоб дати відсіч прусським загарбникам. У цей час уся Франція співала «*Марсельезу*» – пісню марсельського батальйону, автором якої був молодий офіцер *Руژه де Ліль*. Пісня, що закликала до боротьби з тиранами, до повалення королівських тронів, стала гімном революції, а згодом (у 1879 р.) і національним гімном Франції.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

**Декрет Законодавчих зборів
«Батьківщина в небезпеці!». 11 липня 1792 р.**

Громадяни, Батьківщина в небезпеці!

Хай всі, хто першими виявить бажання піднятися на захист того, що в них є найдорожчого, завжди пам'ятають, що вони французи і що вони вільні, хай їхні співгромадяни підтримають безпеку особистості й майна на місцях, хай посадові особи ревно пильнують і хай всі зі спокійною відвагою, що означає істинну силу, очікують заклику, щоби почати діяти, і тоді Вітчизну буде врятовано.

Що Законодавчі збори вважали найголовнішим в момент гострої небезпеки для Франції?

Загроза вторгнення прусських військ, злидні й голод в Парижі викликали дедалі більше невдоволення мешканців столиці та національних гвардійців. Жирондисти і лідери міської бідноти відкрито звинувачували Людовіка XVI у зраді й закликали до повалення королівської влади.

■ Штурм Тюїльрі в Парижі.
Картина Ж. Берто.
1793 р.

■ **Революційний гімн «Марсельєза».**

Сподіваємось, що ви чули «Марсельєзу». Чому, на вашу думку, французи саме цю пісню обрали своїм гімном?

Оскільки мерія Парижа контролювалась фельянами, у тривожні серпневі дні **1792 р.** жителі найбідніших районів міста обрали власний орган міського самоврядування – **Комуна Парижа**, яка і стала осередком підготовки нового повстання.

У ніч на **10 серпня 1792 р.** по дзвону на сполох озброєні парижани і національні гвардійці почали збиратися біля будинку ратуші. На світанку понад 20 тис. повстанців штурмували королівський палац Тюїльрі. Короля і членів його сім'ї заарештували. Відразу після повстання **Законодавчі збори, які керувалися вже жирондистами**, ввели в дію всі декрети, які раніше заборонялися королем. Поділ громадян на «активних» і «пасивних» було скасовано, що означало введення у Франції **загального виборчого права**. Тоді ж скасовувалися дворянські звання і титули. Ставало очевидним, що країні потрібна нова конституція. Стара, 1791 р., вже не могла діяти: монархію у Франції було ліквідовано.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Максиміліан Робесп'єр про повстання 10 серпня 1792 р.

Беззаперечно, повстання 10 серпня 1792 р. має вагоміше значення, аніж повстання 14 липня 1789 р. ... У 1789 р. парижани стихійно піднялися до боротьби з метою відбити атаку двору й звільнитися від старого деспотизму, а не для того, щоб завоювати свободу, ідея якої була сумнівною, а принципи невідомими... У 1792 р. народ повстав, щоб покарати за порушення основних законів свободи, притягти до відповідальності всіх тиранів, які плели змови проти цих законів, усіх безчесних уповноважених народу, що прагнули ще раз поховати беззаперечні права людства. Народ дотримувався принципів, проголошених ще за три роки до цього попередніми представниками; він... виявив свою міць та справедливість, щоби забезпечити собі спасіння та щастя.

Чому Максиміліан Робесп'єр вважав, що повстання 10 серпня 1792 р. «має вагоміше значення, аніж повстання 14 липня 1789 р.»?

Проте ворогами революції тепер ставали ті діячі, які власне її розпочали. Люди, які підняли народ проти абсолютизму, штурмували Бастилію, приймали Декларацію прав людини і громадянина, тепер вважалися ворогами нації, бо залишалися прибічниками нехай обмеженої, але все-таки монархії. Багатьох з них ув'язнили, а решта змушена була рятуватися втечею за кордон.

2. Діяльність Конвенту. Після повстання 10 серпня Законодавчі збори розпустилися й оголосили про вибори до *Установчого конвенту (зборів)*, який мав прийняти нову конституцію вже республіканської Франції. Одночасно національні гвардійці поповнювали лави регулярної армії. **20**

вересня 1792 р. вона нанесла пруським військам першу серйозну поразку під м. Вальмі. У цей же день в урочистій обстановці було відкрито перше засідання Установчого конвенту. Наступного дня Конвент скасував у країні монархію, а **22 вересня** Франція вперше у своїй історії була **проголошена республікою**.

Провідне становище у Конвенті посідали жирондисти, які головували на засіданнях і визначали їх порядок денний. Більшість із 750 депутатів не мала власних політичних поглядів і підтримувала всі рішення жирондистів. Парижани призирили їх називали «жабами біля болота» або просто «болотом». Менш численну фракцію становило ліворадикальне угруповання *монтаньярів* (депутати цієї фракції розташовувалися на верхніх лавах залу засідань, звідси їхнє прізвисько «монтань» – у перекладі з французької «гора»). Їх очолювали *Марат*, *Дантон* і один з найвизначніших діячів революції, палкий прихильник республіки, адвокат з Арраса – **Максиміліан Робесп'єр**. Поступово монтаньяри перетворилися на впливову політичну силу і домоглися переваги над жирондистами в Якобінському клубі (з якого жирондистів виключили в грудні 1792 р.). Після цього назви *монтаньяр* і *якобінець* стали синонімами).

■ «Свобода чи смерть!» Французькі добровольці йдуть на війну проти інтервентів. Картина П. Ле Сюе. 1792 р.

Подумайте, чому гаслом добровольців стали слова «Свобода чи смерть!».

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Дантон Жорж Жак (1759–1794) – діяч Французької революції, один з керівників якобінців. З вересня 1792 р. – депутат Конвенту, монтаньяр. У 1793 р., будучи членом Комітету громадського порятунку, обстоював компроміс із жирондистами. У 1794 р. разом з однодумцями, що виражали інтереси «нової буржуазії», виступив проти максимуму цін, революційного терору. Був страчений.

Монтаньяри поділяли республіканські погляди жирондистів, їхні прагнення забезпечити повну свободу підприємництва в країні, але рішуче виступали проти спроб перетворити Францію на федерацію департаментів. Захищаючи загалом принцип приватної власності, дехто з монтаньярів припускав можливість її обмеження і навіть перерозподілу майна багатих на користь незаможних

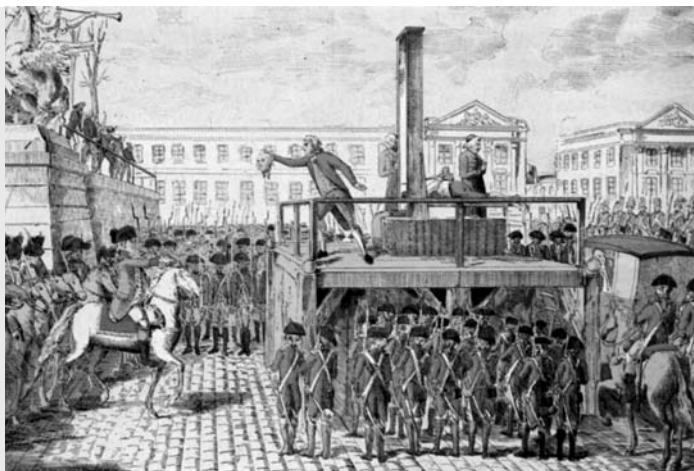
■ Пам'ятник Дантону в м. Тарбесі

1

■ *Страта короля Людовіка XVI. Кольорова гравюра по дереву*

Чому, на вашу думку, голову страченого короля показують народу?

28

громадян. Саме під тиском монтаньярів, всупереч позиції жирондистів, Людовіка XVI віддали під суд трибуналу Конвенту, і після тривалих дебатів більшість депутатів проголосувала за страту короля. **21 січня 1793 р.** Людовіка XVI було страчено.

Після битви під Вальмі революційна армія здобула низку перемог над пруськими і австрійськими військами. Вона відкинула окупантів за межі Франції та зайняла територію Бельгії, західного берегу Рейну, Ніццу і Савойю. Підставою просування армії було ухвалене Конвентом гасло про допомогу народам, що прагнуть скинути тиранів. Прикордонні з Францією території приєднувалися до республіки, на них здійснювалися буржуазні перетворення.

■ *Битва під Вальмі. Картина Ж. Мозена*

Подумайте, чому Й. Гете скаже про цю подію, що вона відкрила «нову епоху в світовій історії».

Проте успіхи республіканської Франції викликали дедалі більшу тривогу європейських монархів. Після страти Людовіка XVI до антифранцузької коаліції долучилися Англія, Іспанія, Сардинське королівство, Неаполь і більшість малих німецьких держав. Офіційно приєдналася до коаліції і Російська імперія. Під натиском переважаючих сил коаліції французька армія знову почала відступати, залишила зайняті раніше території, і в країну знову вступили інтервенти. З англійською допомогою і на англійські гроші спалахнули роялістські (монархічні) повстання на заході Франції – у Вандеї і Бретані. Нова загроза інтервенції ускладнювалася через гостру нестачу продовольства у великих містах, зростаюче невдоволення владою міської і сільської бідноти.

3. Встановлення якобінської диктатури. Жирондисти були неспроможні врегулювати ситуацію в країні, чим активно користувалися монтаньяри-якобінці, звинувачуючи їх у нездатності врятувати республіку. Розуміючи це, лідери жирондистів були змушені вдатися до надзвичайних заходів. На вимогу голодуючих було встановлено тверді ціни на хліб, а для захисту республіки створено *Комітет громадського порятунку*. Але, незважаючи на це, їх авторитет продовжував неухильно падати.

Скориставшись народним невдоволенням, спираючись на віддане керівництво Національної гвардії і підтримку Ради Комун Парижа, **2 червня 1793 р. якобінці здійснили державний переворот** і захопили владу в країні. Бріссо, Верньо та інші лідери-жирондисти були заарештовані й ув'язнені. Бажаючи уникнути звинувачення в узурпації влади, якобінці насамперед прискорили прийняття нової конституції. **Конституція 1793 р.** гарантувала громадянам набагато ширші права, ніж попередня. Законодавчу діяльність мали здійснювати не лише депутати – обранці народу, а й безпосередньо самі громадяни. Передбачалось, що уряд буде повністю контролюватися парламентом. Проте в умовах інтервенції й громадянської війни *нова конституція так і не набула чинності*, а проголошені демократичні принципи не були виконані й потонули в крові диктаторського режиму якобінців.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому якобінці, що встановили жорстку диктатуру, в Конституції 1793 р. обіцяли громадянам набагато ширші права, ніж попередня влада? Чи знаєте ви, хто в майбутньому скористався досвідом якобінців?

Посилаючись на тяжке становище країни, якобінці встановили жорстку диктатуру. Верховним органом залишався *Конвент*, який володів усією повнотою законодавчої і виконавчої влади. Представники Конвенту в армії і провінціях – *комісари* – мали необмежені права. Неабиякі повноваження здобув *Комітет громадського порятунку*, який з липня 1793 р. очолив *М. Робесп'єр*. Невдовзі він навіть почав контролювати діяльність самого Конвенту. Каральними органами диктатури стали *Комітет громадської безпеки і революційні трибунали*.

■ Максиміліан Робесп'єр

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

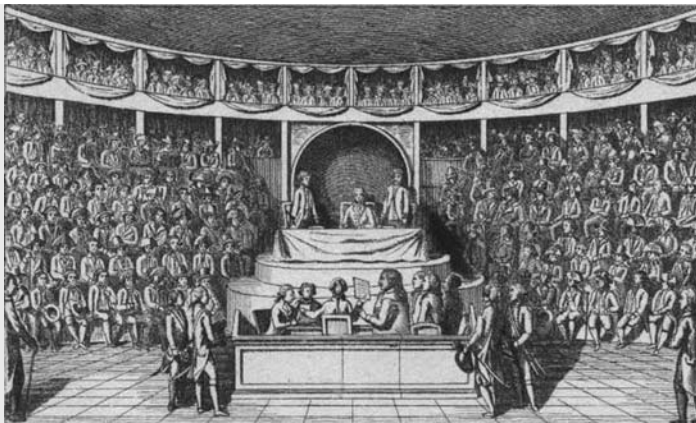
Робесп'єр Максиміліан (1758–1794) – діяч Французької революції. Навчався на юридичному факультеті Паризького університету (1780). Депутат Конвенту, один із головних керівників якобінців. З липня 1793 р. очолював Комітет громадського порятунку, що фактично виконував функції уряду. Після Термідоріанського превороту 1794 р. його було заарештовано та гільйотиновано.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ**Максиміліан Робесп'єр про становище в країні**

Нашу країну оточила армія ворога; варто чекати зрадників на наших теренах; вогні повстань не згасли всередині республіки, й потрібно слідкувати, щоб вони не спалахнули ще з більшою силою. І справді, зверніть увагу, що діється: у Марселі – контрреволюція, те ж відбувається в Бордо; в Леоні аристократія розстріляла кращих громадян. Ми бачимо, що нині панує та ж коаліція, про яку так часто попереджували, яка довгий час порушує спокій народу, допомагаючи контрреволюціонерам, – потрібно зупинити цей розбрат. Те, що відбувається у великих містах, про які я згадував, сталося б і в Парижі. Коли б не спільне повстання широких народних мас, аристократія залила б кров'ю і Париж.

Про яку загрозу попереджає М. Робесп'єр у своєму зверненні?

Якобінська диктатура – період найвищого піднесення революції, найбільш глибоких перетворень в країні, але водночас і період масових репресій і кривавих розправ із справжніми та вигаданими ворогами республіки. Вже в липні 1793 р. якобінці ввели смертну кару за спекуляцію продовольством, а в жовтні встановили *тверді ціни* на всі товари першої необхідності. **17 липня 1793 р.** Конвент прийняв *декрет про повну і безоплатну ліквідацію всіх феодалських повинностей*, завдяки чому французьке селянство, єдине в Європі, безкоштовно отримало землю, що раніше належала дворянам. Вершиною соціального законодавства якобінців стали так звані *Вантозькі декрети 1794 р.* («вантоз» за революційним календарем – лютий–березень), за якими частина майна «ворогів революції» розподілялася між найбіднішими громадянами. Таким чином, було порушено принцип недоторканності приватної власності, який так відстоювала буржуазія ще з початку революції.

■ Засідання
Конвенту. Гравюра

**Декрет про безоплатне скасування
феодалних прав.
17 липня 1793 р.**

Національний конвент задекларував: усі попередні сеньйореальні податки та чинші (оброки), пов'язані з феодалним правом, як постійні, так і тимчасові, враховуючи й визначені Декретом 25 серпня того року, скасовуються без грошових відшкодувань.

Які верстви населення найбільше виграли від цього декрету?

3 промови Жака Ру. Лютий 1793 р.

Задля чого ви відтягли голову тирану та знищували тиранію, коли щодень вас повільно поглинають спекулянти й монополісти? У своїх магазинах вони накопичують їстівні припаси та сирий матеріал, що потім перепродують за лихварськими цінами голодному люду та ремісникам, останні потребують цього задля власного виробництва, – вовну, шкіру, мило, залізо. Й супроти них також необхідно повстати... яка в цьому потреба, якщо вони підтримують революцію й розтягують національне майно, коли в безмежних володіннях учорашніх монастирів вони нагромаджують скуплені товари!

До чого закликав Жак Ру?

Загроза смертної кари не зупиняла спекуляції хлібом у великих містах. Населення дедалі більше бідувало. Почастішали виступи голодної бідноти – «шалених» на чолі з *Ру, Варле і Леклерком*. «Шалені» вимагали конфіскації і поділу власності нових багатіїв, вилучення майна і продовольства для допомоги голодуючим і постачання армії. Проте, коли лідери «шалених» почали критикувати якобінців, Робесп'єр без жалю розправився з ними. У **вересні 1793 р.** було прийнято *декрет про «підозрілих»*, який став сигналом до масового терору. «Підозрілими» оголошувалися не лише колишні дворяни, священники, чиновники, а й колишні фельяни і жирондисти – будь-які противники диктатури. Виявлені «підозрілі» підлягали негайному арешту та страті. Звичайно, що при пошуках «підозрілих» припускалися зловживання владою і часто-густо зводились особи рахунки.

Протягом жовтня 1793 р. стратили королеву Марію Антуанетту та лідерів жирондистів, тисячі ув'язнених людей. У провінції лютували комісари Конвенту. Подібних кривавих розправ Франція у своїй історії ще не знала.

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте роботу Законодавчих зборів Франції в 1791 р.
2. Визначте ставлення Австрії та Пруссії до подій, що відбувались у Франції.
3. Які події передували виборам до нового Установчого конвенту?
4. Проаналізуйте склад депутатів Установчого конвенту, визначте лідерів та їхні ідейні погляди.
5. Які держави та з якою метою утворили першу антифранцузьку коаліцію?
6. Порівняйте зміст Конституцій 1791 та 1793 рр.
7. Висловіть свою думку щодо якобінської диктатури.

8. Заповніть порівняльну таблицю діяльності правлячих сил.

Правлячі сили	Жирондисти		Якобінці	
	позитив	негатив	позитив	негатив
Законодавча діяльність				
Соціальна політика				
Зовнішня політика				
Ідеологія				
Результати діяльності				

9. Висловіть свою думку щодо страти короля і королеви.

ДАТИ І ПОДІЇ

22 вересня 1792 р. – проголошення у Франції республіки.
1793–1794 рр. – якобінська диктатура.

§4

Термідоріанська реакція і Директорія. Бонапартистський переворот 1799 р.

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Висловіть своє ставлення до якобінської диктатури. Які верстви населення її підтримували і чому?

1. **Внутрішня політика термідоріанців.** Терор якобінців викликав дедалі більше невдоволення буржуазії. Проти Робесп'єра та його прибічників виникла змова. Активну роль серед змовників відігравали Фуше і Баррас. Вони залучили на свій бік багатьох депутатів Конвенту. 9 термідора II року Республіки (**27 липня 1794 р.**) Робесп'єра під час виступу в Конвенті було заарештовано, а на другий день разом із Сен-Жюстом і Кутоном страчено. Якобінську диктатуру було повалено.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Розгул контрреволюційного терору після термідоріанського перевороту

...75 осіб було скинуто з Тарасконської вежі, що підноситься на горі заввишки 200 футів. Опісля їхні знівечені та розбиті тіла були кинуті в Рону. Численні глядачі аплодували, споглядаючи падіння кожного з цих нещасних.

Кількість осіб, що померли за різних обставин (в Тарасконській фортеці та в Енській в'язниці), приблизно 350.

З кого, на вашу думку, складався натовп, який «аплодував» розправі над якобінцями?

Термідоріанський переворот не означав повернення до «старого порядку» – відновлення монархії й дворянських привілеїв. Його організатори

були прихильниками республіки і крено зацікавлені в зміцненні нового громадянського устрою та збереженні нажитих у роки революції багатств. Водночас Баррас і його спільники прагнули покласти край народному руху в містах і селах, викоринити в суспільстві саму думку про можливість поділу майна серед бідних.

Нова влада продовжила практику терору проти своїх політичних супротивників. Сотні якобінців було гільйотиновано або жорстоко забито. У містах Франції лютували банди головорізів з так званої «золотої молоді» – дітей нових багатіїв. Вони громили революційні клуби, редакції якобінських газет, нещадно розправлялися з колишніми революціонерами. Якобінський клуб і Комуну Парижа – оплоти радикалів – було закрито. Із заслання повернуто жирондистів, а учасникам роялістських закатів надано амністію.

■ Страта Максиміліана Робесп'єра. Гравюра Д. Іднарпіла

ПОМІРКУЙТЕ!

Чий інтереси захищала нова термідоріанська влада?

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Становище народу в період Термідоріанської реакції та Директорії

23 поліцейських інспектори доповіли, що зменшення хліба протягом останніх кількох днів посилювало ремствування й викликало відчай, усі скаржаться, що неможливо прожити на 3 унції хліба, та ще й доволі сумнівної якості. Незважаючи на такі обмеження в постачанні хліба, більшість громадян узагалі його позбавлені, матері родин, вагітні жінки, які сповнені печалю й падають від запаморочення, також скаржаться на те, що хліб видають дуже пізно.

Назвіть причини голоду й ремствування народу, які висвітлені в даному документі.

Конвент зберігав усю повноту влади, проте служив винятково інтересам нової буржуазії. У **грудні 1794 р.** були скасовані *тверді ціни на продовольство*, і у Франції почалася нестримна інфляція. Дорожнеча і голод стали причинами повстань у Парижі навесні 1795 р., проте вони були придушені військами, а їх керівників – останніх якобінців – було засуджено до страти. Ствердивши свою владу, у **серпні 1795 р.** термідоріанський Конвент прийняв **Конституцію**. Згідно з новим Основним Законом для виборців знову запроваджувався майновий ценз, віковий зростав до 25 років, а вибори ставали двоступеневими. Вища влада надавалася *Законодавчому корпусу*, який складався з двох палат: *Ради п'ятисот* і *Ради старійшин*. Виконавча влада мала належати Директорії у

■ Сторінка революційного календаря

складі 5 осіб, що обирались Законодавчим корпусом. Самоврядування в містах скасовувалось. Звикнувши за три роки до влади, депутати Конвенту не збиралися відмовлятися від неї. Вони закріпили за собою без усяких виборів дві третини місць у новому парламенті.

Невдоволенням узурпацією влади скористалися монархісти. Озброївши понад 20 тис. чол., вони готувалися здійснити державний переворот. Директорію врятував енергійний та рішучий генерал **Наполеон Бонапарт**. За його наказом на підступах до Конвенту було поставлено гармати, і заколотники були просто розігнані залпами картечі. Саме розгром роялістів поклав початок стрімкій військовій кар'єрі Бонапарта.

2. **Франція в період Директорії.** *Період Директорії став часом стрімкого збагачення нової французької буржуазії* – багатих промисловців, купців і фінансистів, що наживалися на спекуляціях землею, цінними паперами і постачанні армії. Самі члени Директорії на чолі з Баррасом були типовими представниками нових багатіїв, тісно пов'язаними з підприємницькими колами Франції. Їх називали нуворишами, або «жирними котами». А тим часом в країні посилювалися злидні і нестатки народних мас. Дорожнеча, знецінення паперових грошей і спекуляція різко погіршили становище незаможних верств населення.

У 1795 р. у Парижі виникло таємне «Товариство рівних» на чолі з *Франсуа Бабефом*, яке ставило за мету повалення режиму Директорії, запровадження Конституції 1793 р., обмеження великої власності та здійснення «фактичної рівності». Деякі із змовників, зокрема сам Бабеф, сподівалися після перевороту утворити «національну комуну», передати їй необроблювані землі й конфісковане у ворогів революції майно і встановити на них суспільну власність. Проте у травні 1796 р. їх було викрито, а Бабефа та інших керівників товариства страчено.

Термідоріанський переворот зумовив істотні зміни і в зовнішній політиці Французької республіки. На відміну від якобінців, що виступали проти завойовницьких війн, лідери Термідоріанського режиму і Директорії прагнули до територіальних загарбань та панування над сусідніми державами. *Справедливі війни*, що вела з 1792 р. республіканська Франція проти європейських монархічних держав, *почали поступово перетворюватися на загарбницькі*. Французька буржуазія, слабша за англійську і північноіталійську, прагнула використати силу армії для нав'язування сусідам вигідних митних і торговельних угод та відвертого грабунку «визволених» народів.

Після низки поразок у 1795 р. *Пруссія й Іспанія* уклали з Французькою республікою *сепаратні (окремі) мирні угоди*. За Францією визнавалися права на німецький лівий берег Рейну, частину Бельгії, а на території Голландії створювалася залежна від Франції Батавська республіка. Проте війна з Англією і Австрією тривала. Головні сили австрійців зосереджувалися в Західній Німеччині та Італії. Командувачем французької армії у Італії в квітні 1796 р. було призначено генерала Наполеона Бонапарта.

3. **Наполеон Бонапарт.** Наполеон Бонапарт народився в сім'ї небагатого дворянина на о. Корсика, що лише незадовго до цього був приєднаний до Франції. Освіту здобув у Брієннській і Паризькій військових школах. Майбутній полководець захоплювався історією, географією, правом, лі-

тературою. Людина великих здібностей, він мав феноменальну пам'ять, був надзвичайно працьовитим. У 16 років розпочав військову службу в чині молодшого лейтенанта артилерії. Проте без зв'язків при дворі ніяких надій у молодого офіцера на успішну кар'єру не було. Шлях до швидкого просування по службі йому відкрила революція. Ставши бригадним генералом за часів якобінської диктатури, Бонапарт ледве не поплатився за це головою після Термідоріанського перевороту. Проте розум, витримка, честолюбство і готовність ризикувати дозволили йому повернути командування, а успішне придушення монархічного заклоту зробило його справжнім героєм в очах французької буржуазії.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Наполеон I Бонапарт (1769–1821) – французький полководець, політичний діяч, імператор французів (1804–1814 і 1815). У 1785 р. почав службу в армії. За часів якобінської диктатури – бригадний генерал, за Директорії – командувач армії. 18 брюмера (9 листопада 1799 р.) здійснив державний переворот і встановив режим особистої влади у формі консульства. З 18 травня 1804 р. – імператор. Запровадив Цивільний кодекс, здійснив низку реформ. У результаті воєн Наполеона під владу Франції перейшла велика частина Західної Європи. Розгром французької армії в Росії (1812) був початком краху імперії Наполеона I. Вступ у квітні 1814 р. військ антифранцузької коаліції до Парижа змусив Наполеона I зректися престолу. Він був відправлений на о. Ельба. У 1815 р. знову посів французький престол («Сто днів»). Після поразки під Ватерлоо вдруге зрікся престолу (22 червня 1815 р.). Помер у засланні на о. Св. Єлени. У 1840 р. прах Наполеона I було перевезено до Парижа.

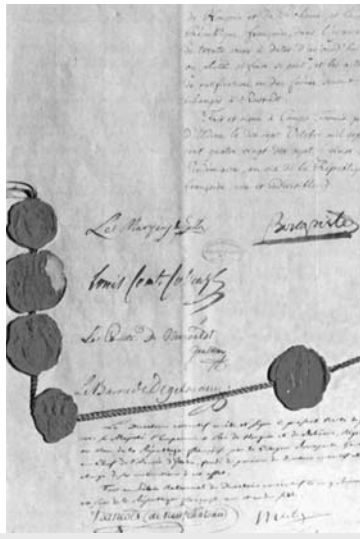
■ Наполеон I Бонапарт

Французька армія в Італії налічувала 30 тис. напівголодних і погано споряджених солдатів. Їй протистояло 80 тис. добре озброєних австрійців. Незважаючи на це, у **квітні 1796 р.** французи рушили на ворога. Поеднуючи швидкість наступу з навальністю ударів, Бонапарт громив ворога частинами, азартно ризикуючи всім, навіть власним життям. За тиждень він розгромив сардинську й австрійську армії – Сардинське королівство змушене було визнати себе васалом Франції. Невдовзі Бонапарт завдав поразки австрійцям у битвах при Арколе і Риволі. У **жовтні 1797 р.** Австрія була змушена підписати в **Кампо-Форміо** мирний договір, визнавши за Францією права на лівий берег Рейну, Бельгію та Іонічні острови. Перша антифранцузька коаліція перестала існувати. Після італійського походу про генерала Бонапарта заговорила вся Європа.

Італійці радо зустрічали французів як своїх визволителів, вітали здійснюваними ними буржуазні перетворення. В Італії скасовувалися привілеї дворян і духівництва, внутрішні мита, пільги цехів і окремі селянські повинності. Проте французька буржуазія від війн очікувала загарбання нових земель і отри-

■ Гораціо Нельсон

■ Кампоформійський мир.
Заключна сторінка доку-
мента

манья багатств. На «визволені» міста Бонапарт накладав мільйонні контрибуції. Постачання армії велось переважно за рахунок конфіскованого майна і місцевого населення. Французи не зупинялись і перед відвертим грабунком, вивозячи до Парижа церковні цінності та витвори мистецтва. Австрійське панування в Італії було фактично замінене французьким. За договором з австрійцями на території Італії утворили декілька залежних від Франції республік.

У 1798–1799 рр. Бонапарт здійснив *похід у Єгипет*, сподіваючись згодом дістатись Індії – найбагатшої колонії Англії. Проте, здобувши декілька перемог у Єгипті, він призупинив наступ при облозі турецьких фортець у Сирії. Армія слабшала від безперервних боїв, нищівної спеки і хвороб. У той же час англійський адмірал **Гораціо Нельсон** знищив французький флот біля мису **Абукір** (дельта Нілу). Шлях французам додому було фактично відрізано.

Захоплення французами о. Мальти і вторгнення до Єгипту привели до утворення в 1798 р. **другої антифранцузької коаліції** у складі **Англії, Росії, Австрії і Туреччини**. У 1799 р. російська армія під командуванням **О. Суворова** розгромила французів під Треббією і Нові та змусила їх залишити Північну Італію, російська ескадра **Ф. Ушакова** звільнила Іонічні острови. Англійці адмірала Нельсона в цей час здобули Мальту і разом з російськими моряками визволили Неаполь.

4. Бонапартистський переворот. Воєнні поразки підірвали і без того хитке становище Директорії. Її режим тримався лише на військовій силі. Він не був здатний навіть навести порядок у Франції. В управлінні державою панувало цілковите безладдя, податки надходили нерегулярно. У країні частішали монархічні заколоти, а дороги контролювалися зграями розбійників. Своєю слабкістю і нездатністю навести лад у країні Директорія дискредитувала себе навіть в очах великої буржуазії, якій була потрібна міцна влада для захисту своїх інтересів.

У правлячих колах Франції виник план державного перевороту і встановлення військової диктатури. Найкращим претендентом на роль майбутнього диктатора вважався генерал Бонапарт, який, кинувши напризволяще свою армію в Єгипті, терміново з'явився в Парижі. 18 брюмера VIII року Республіки (**9 листопада 1799 р.**), спираючись на відданих солдатів, Бонапарт фактично розігнав Раду п'ятисот, скасував режим Директорії і змусив колишніх депутатів ухвалити **закон про передачу влади трьом консулам** (правителям).

■ Засідання в Сен-Клу Ради п'ятисот 9 листопада 1799 р. Чим фігура Наполеона Бонапарта відрізняється від інших на полотні?

37

Повновладним правителем Франції із званням першого консула ставав 30-річний генерал Бонапарт (інші консули значної ролі не відігравали).

? Перевірте себе

1. Яку політику проводили термідоріанці щодо своїх супротивників?
2. Проаналізуйте Конституцію 1795 р., порівняйте її з попередніми основними законами Франції.
3. Чому, на вашу думку, відбулася зміна зовнішньополітичного курсу Франції за Директорії?
4. Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Наполеона Бонапарта. Висловіть ставлення до цього діяча.
5. Покажіть на карті основні події італійського та єгипетського походів.
6. Охарактеризуйте причини бонапартистського перевороту 1799 р.

ДАТИ І ПОДІЇ

1798 р. – створення другої антифранцузької коаліції.
9 листопада 1799 р. – бонапартистський переворот.

§5

Франція в період Консульства та Імперії. Війни наполеонівської Франції

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Дайте визначення поняттям: буржуазія, приватна власність, коаліція, імперія.

1. **Внутрішня політика Наполеона Бонапарта в період Консульства.** Переворот 9 листопада 1799 р. привів до встановлення у Франції військової диктатури, що орієнтувалася на інтереси нової французької буржуазії і пов'язаного з нею командного складу республіканської армії. У дикта-

■ *Наполеон, імператор.*
Картина А. Триозона

Поміркуйте, які фактори сприяли тому, що Наполеон швидко зробив кар'єру і став імператором французів. Подумайте, якими прийомами художник намагався зобразити велич постаті Наполеона.

ронено навіть згадувати про революцію. Міністром поліції було призначено Фуше, який охопив усю країну системою поліцейського нагляду. Колишні революціонери, ідейні нащадки якобінців, переслідувались і висилались у колонії Франції.

Одним з найважливіших засобів зміцнення своєї влади Бонапарт вважав релігію. У 1801 р. він уклав договір із папою Пієм VII, за яким католицтво проголошувалося «релігією більшості французів». Натомість папа визнавав нових власників розпроданих церковних земель і право французького уряду призначати вище католицьке духовництво країни.

У 1802 р. повноваження Бонапарта як першого консула стали пожиттєвими, він здобув право затверджувати мирні договори і призначати собі наступника. Тоді ж було створено Консульську гвардію (в майбутньому – знамениту Стару гвардію Наполеона) і засновано нову державну відзнаку – орден Почесного легіону. Зміцнивши свою владу, в 1804 р. Бонапарт домігся проголошення себе імператором.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Органічний сенатус-консульт. 18 березня 1804 р.

Керівництво республікою доручається імператору, який отримує титул імператора французів.

Наполеон Бонапарт, теперішній перший консул республіки, є імператором французів.

Проте це не означало повернення до монархії XVIII ст. Згідно з рішенням Сенату, перший консул республіки проголошувався *імператором французів*, тобто ставав пожиттєвим монархом держави нібито за бажанням і згодою всієї французької нації. Це був початок становлення нової в історії Європи, вже не дворянської, а буржуазної, монархії.

Та поступово у Франції зникали останні залишки республіканізму. Термін «республіка» зникає із вжитку, скасовується революційний і відновлюється григоріанський календар, залежні від Франції республіки перетворюються на королівства. У 1808 р. було створено «імперське дворянство», вище військове командування та чиновництво Франції здобуло гучні дворянські титули.

2. **Кодекси Наполеона.** Значну увагу імператор Наполеон I приділяв упорядкуванню старих і розробці нових норм права, що закріплювали буржуазні перетворення в країні та зміцнювали режим його особистої влади. У Франції було розроблено нові *Торговельний, Карний і Цивільний кодекси*. Останній, що набув чинності в 1807 р., мав особливо важливе значення, він згодом дістав назву **Кодекс Наполеона**. Цей збірник законів остаточно ліквідував становий поділ суспільства та дворянські привілеї, стверджував принципи громадянського рівноправ'я, стояв на сторожі приватної власності і законодавчо закріплював свободу буржуазного підприємництва.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З Цивільного кодексу Наполеона «Про власність»

Власність – це право повним чином користуватися речами за власним розсудом так, щоб це користування не заборонялося законом та регламентом.

Ніхто не може бути змушений поступитися своєю власністю, якщо це не відбувається з причини суспільної користі та за справедливу й попередню винагороду.

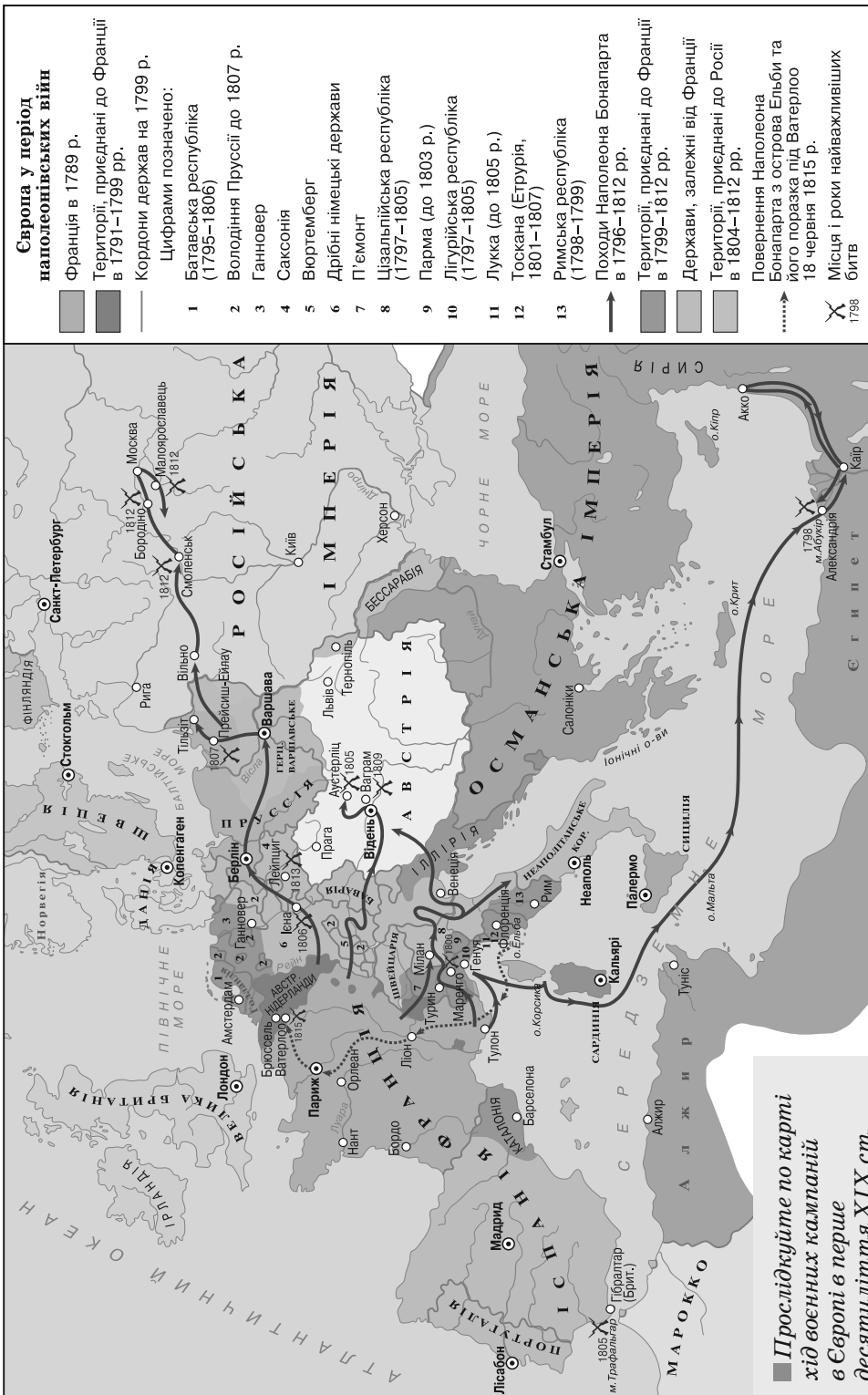
Власність на майно, як рухоме, так і нерухоме, дає право на все, що це майно виробляє, а також на те, що природно або штучно поєднується в цьому майні в якості приєднання. Це право називається «правом приєднання».

Які суспільні верстви були особливо зацікавлені в прийнятті Цивільного кодексу?

3. **Війни наполеонівської Франції в Європі.** Захопивши владу, Бонапарт негайно відновив воєнні дії проти сил антифранцузької коаліції. Вдало скориставшись незгодами між союзниками і виходом з війни Росії, він вдруге вступає в Північну Італію і в 1800 р. завдає австрійцям нищівної поразки під **Маренго**. За **Люневільським миром 1801 р.** австрійці були знову змушені визнати загарбання французів у Бельгії, Німеччині та Італії, а в 1802 р. мир підписала й Англія. Остання зобов'язувалася залишити захоплені Єгипет і Мальту, а французи – не порушувати кордони в Європі.

■ *Перемога англійського флоту над французами біля мису Трафальгар. Картина Н. Поукока. 1806 р.*

Проте обидві сторони розглядали цей мир як тимчасову угоду. Англіїці продовжували утримувати Мальту, а Франція здійснювала нові загарбання. Приводом для відновлення воєнних дій став розстріл за наказом Наполеона одного з родичів королівської династії Бурбонів. У **1805 р.** утворюється **третя антифранцузька коаліція** у складі Англії, Австрії, Росії і Неаполітанського королівства.

Вважаючи основним своїм суперником Велику Британію, Наполеон зосередив у Булоні, на березі Ла-Маншу, 130-тисячну армію, яку мали переправити через протоку 2300 плоскодонних суден. Успішній десантній операції заважав лише англійський флот. Незважаючи на кількісну перевагу французів та їхніх союзників – іспанців, адміралу *Нельсону* вдалося вщент розгромити франко-іспанський флот біля мису **Трафальгар** (Іспанія) у **жовтні 1805 р.** І хоча в цій битві знаменитий англійський флотоводець загинув, сподівання Наполеона на можливість висадки десанту в Англії було безнадійно поховано.

Дізнавшись про просування до східних кордонів Франції австрійської і російської армій, Наполеон блискавично переводить свої головні сили за Рейн, змушує капітулювати австрійську армію під Ульмом і невдовзі займає Відень. Вирішальна битва між французькою і об'єднаною австро-російською арміями сталася в Чехії біля селища **Аустерліц** у **грудні 1805 р.** Російський імператор *Олександр I*, всупереч порадам головнокомандувача *М. Кутузова*, вирішив дати бій за австрійським планом, складеним із значними прорахунками і помилками. У результаті союзники зазнали поразки, Австрія підписала з Францією принизливий мирний договір. Австрійські Габсбурги були змушені відмовитися від верховного суверенітету над німецькими державами і титулу імператорів Священної Римської імперії. З частини німецьких держав було утворено Рейнський союз під протекторатом Франції. Тоді ж французи встановили контроль над Венецією і західним узбережжям Адріатичного моря.

■ Подвиг російських кавалергардів у битві під Аустерліцом. Картина Б. Віллевальда

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Кутузов Михайло Іларіонович (1745–1813) – російський полководець, генерал-фельдмаршал (1812). Учень О. Суворова. Учасник російсько-турецьких воєн. У 1805 р. командував об'єднаними силами Росії та Австрії у війні з Наполеоном. У 1806–1807 рр. – київський військовий губернатор. У 1811 р. – головнокомандувач російської армії в Молдавії. З серпня 1812 р. – головнокомандувач російської армії.

Воєнні дії продовжувала Росія. У **1806 р.** вона уклала союзний договір з Пруссією, до якого згодом приєдналися Англія і Швеція. Так утворилася **четверта антифранцузька коаліція**. Проте вона проіснувала недовго. У **жовтні 1806 р.** Наполеон і маршал Даву вщент розгромили прусську армію під **Ієною** і **Ауерштедтом**, і через тиждень після початку війни коаліція перестала існувати.

4. Континентальна блокада. У захопленій столиці Пруссії – Берліні – Наполеон підписав **декрет про континентальну блокаду**, заборонивши всім союзним і залежним від Франції державам торгувати з Англією. Втративши надію на вторгнення в Англію, Наполеон вирішив «задушити» її економічно, заклавши для неї європейські ринки.

Оголошення континентальної блокади надавало війні загальноєвропейського характеру. До економічних санкцій проти Англії мусили приєднатися усі європейські країни – без них блокада втрачала сенс. Наполеон наказав конфіскувати нейтральні кораблі, що заходили в порти Англії та її колоній. До аналогічних заходів вдався і британський уряд.

Тим часом у Східній Пруссії продовжувалися воєнні дії. Витримавши натиск французів під *Прейсш-Ейлау*, російська армія в 1807 р. зазнала поразки під *Фрідландом*. За **Тільзітським миром 1807 р.** Росія визнала всі завоювання Наполеона та змушена була приєднатися до континентальної блокади. На Пруссію Наполеон наклав величезну контрибуцію і значно скоротив її територію. На віднятих у Пруссії польських землях утворювалося *герцогство Варшавське*, що згодом стане плацдармом для нападу на Росію.

■ *Французька карикатура на континентальну блокаду*

Кого, на вашу думку, художник зобразив на ходулях, кого на леопарді, а хто тримає в руках пилку і мотузку?

■ Розстріл повстанців у ніч на 3 травня 1808 р. Картина Ф. Гойї

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Тильзітський мир був невідгідним для Росії?

Однією з країн, що відмовилася приєднатися до континентальної блокади, була Португалія. Спроба Наполеона силою змусити цю державу підкоритися своїй волі успіху не мала – на її боці виступила Англія, і вторгнення французів було відбито. Наполеон рушив на Іспанію, позбавив престолу іспанських Бурбонів і передав його своєму брату Жозефу. Проте на боротьбу проти французьких загарбників піднявся весь іспанський народ. По всій країні палав вогонь партизанської війни – *герильї*. Французи так і не спромоглися повністю підкорити волелюбну Іспанію і змушені були постійно тримати там 250-тисячну армію.

Труднощами французів в Іспанії скористався австрійський уряд, що прагнув реваншу за програні раніше війни. У **1809 р.** Австрія і Англія сформували **п'яту антифранцузьку коаліцію**. Цього разу, охоплені патріотичним піднесенням, австрійські війська билися завзято і завдали супернику величезних втрат. Лише з великими труднощами в **липні 1809 р.** Наполеонові вдалося перемогти австрійську армію біля **Ваграма**. За *Шенбрунським мирним договором* Австрія втрачала величезні території та вихід до моря. Як раніше Росія, Австрія також була змушена приєднатися до континентальної блокади.

У 1808–1811 рр. імперія Наполеона досягла вершини своєї могутності. Та в цей же час намітився й початок її внутрішньої кризи, стала очевидною нездійсненність наполеонівських планів встановлення панування у всій Європі. Війни виснажували сили Франції. Щорічні набори до армії викликали зростаюче невдоволення народу, а високі податки на її утримання – обурення буржуазії. Ставало очевидним, що політика континентальної блокади зазнала провалу. Англійські товари продовжували контрабандно

1

надходити в європейські країни, і навіть сам імператор таємно купував в Англії сукно для своєї армії. Посилювалося невдоволення народів Європи, що потерпали від поборів і постачання солдатів у французьку армію.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Талейран Шарль Моріс (1754–1838) – французький дипломат, міністр закордонних справ у 1797–1799 рр. (за Директорії), 1799–1807 рр. (у період Консульства й Імперії). У 1814–1815 рр., за Людовіка XVIII, очолював уряд Франції. Голова французької делегації на Віденському конгресі 1814–1815 рр.

44

Навіть найближче оточення Наполеона – міністр закордонних справ Талейран, міністр поліції Фуше, маршал Мюрат та брати імператора – висловлювали незадоволення безперервними війнами, які заважали правлячим колам Франції спокійно користуватися славою і здобутим багатством. Вони передбачали, що імперія, втягнута в нескінченні війни, рано чи пізно зазнає краху. Англія – найсильніша морська і промислова держава – залишалася недоступною для Наполеона, а величезна Російська імперія відновлювала і зміцнювала свої сили.

5. **Російський похід Наполеона.** У червні 1812 р., зібравши 640-тисячну «Велику армію», Наполеон рушив на Росію. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, російські війська, відступаючи, зуміли з'єднатися поблизу Смоленська. Наполеон рвався до Москви, сподіваючись, що захоплення другої російської столиці змусить Олександра I капітулювати.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому Наполеон, незважаючи на невдоволення свого оточення, продовжував завойовницькі війни?

Призначений головнокомандувачем, видатний полководець *М. Кутузов* вирішив дати бій на підступах до Москви біля села Бородіно, щоб послабити і зупинити армію Наполеона і водночас зберегти боєздатність

■ *М. Кутузов на командному пункті в день Бородинської битви. Картина О. Шепелюка*

■ *Москва у вогні. Кольорова ксилографія Й. Ругендаса. 1812 р.*

Як художник зобразив боротьбу жителів Москви з ворогом?

російських військ. **Бородінська битва**, що почалася **7 вересня 1812 р.**, стала визначною подією воєнної історії. Російські війська змогли утримати поле бою і завдати французам значних втрат. Із 135-тисячної армії французи втратили вбитими і пораненими близько 60 тис. чол., а росіяни із 120-тисячної армії – 40 тис. чол.

Намагаючись зберегти послаблену під Бородіно армію, Кутузов прийняв рішення залишити Москву без бою. Французькі війська зайняли російську столицю. У місті розпочалися грабунки, зайнялися пожежі, що спустошили дві третини міста. Проте очікуваної пропозиції миру Наполеон не здобув. Невдалими були і власні спроби імператора вести переговори з російським царем і Кутузовим. Росіяни отримували нові й нові підкріплення, а французькі війська танули, не маючи можливості здобувати фураж і продовольство.

У жовтні 1812 р. «Велика армія» безславно залишила Москву. Спроба Наполеона пробитися до південних районів країни була невдалою. У битві під *Малоярославцем* російські війська відкинули французів на розорену ними раніше Смоленську дорогу. Відступаючи під ударами російських частин і партизанських загонів, страждаючи через голод і сувору зиму, французи зазнали великих втрат під час переправи через *р. Березину*. Із

45

■ *Наполеон їде з Москви у жовтні 1812 р. Картина О. Фора*

З якими почуттями наполеонівська армія залишає Москву?

1

■ «Битва народів» під Лейпцигом

Чому битву під Лейпцигом називають «битвою народів»? Яке вона мала значення?

46

640 тис., що перейшли влітку кордон Росії, назад у грудні 1812 р. повернулося лише 30 тис. солдатів і офіцерів. Кинувши напризволяще залишки своєї деморалізованої армії, Наполеон з гвардійцями поспішив у Париж, побоюючись, що звістка про поразку викличе в столиці повстання.

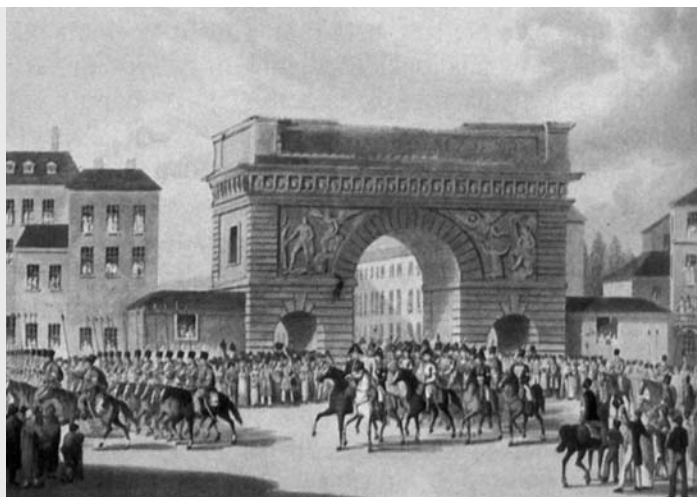
ДОКУМЕНТИ СВИДЧАТЬ

3 мемуарів офіцера «Великої армії» Ноеля

Ось якими були результати цієї необґрунтованої війни! Ось до чого може призвести божевільна пиха однієї людини. Вояків, які колись заходили переможцями майже до всіх міст Європи, які відважно захистили Францію від усіх її зовнішніх ворогів, втягнуті нині в цю згубну для них кампанію з єдиною метою завоювання. Я проклинаю пиху! Мені страшно було подумати про можливі наслідки того, що сталося, я пригадую товаришів, що прийшли до Росії, – і більшість з них не повернеться на Батьківщину.

Яку головну причину загибелі «Великої армії» називає офіцер Ноель у своїх мемуарах?

■ Триумфальний в'їзд союзних військ Австрії, Пруссії, Росії і Великої Британії в Париж. Літографія. 1815 р.

6. **Битва під Лейпцигом. Поразка Наполеона.** Поразка французів у Росії і вступ армії М. Кутузова на територію Пруссії стали сигналом до утворення **шостої антифранцузької коаліції**. Крім Англії і Росії, до неї увійшли Пруссія, Іспанія, Португалія, Швеція і останньою – Австрія, уряд якої понад усе боявся нового розгрому. Провівши черговий набір до армії, Наполеон чинив відчайдушний опір союзникам на території Німеччини. У **жовтні 1813 р.** під Лейпцигом відбулася чотириденна «**битва народів**». У ній проти французької армії (190 тис. чол.) билися війська Росії, Пруссії, Австрії і Швеції (300 тис. чол.). Наполеон був розгромлений і, втративши половину армії та майже всю артилерію, відступив.

У січні 1814 р. союзні війська перетнули кордон Франції. Сподівання Наполеона на суперечки між союзниками і розпад коаліції не справилися. У **березні 1814 р.** у містечку Шомон головні учасники коаліції – Росія, Англія, Австрія і Пруссія уклали договір про ведення війни до повної перемоги. Спроби імператора зібрати нову армію успіху не мали. Після того як союзники, не зустрівши опору, зайняли Париж, під тиском власного оточення Наполеон у Фонтенбло зрікся престолу. Йому залишили імператорський титул, тисячу гвардійців і в довічну власність *о. Ельба* біля узбережжя Італії, який і став місцем його заслання.

На вимогу союзників Сенат проголосив королем Франції брата страченого Людовіка XVI, графа Прованського, що вступив на престол під іменем **Людовіка XVIII**. На реставрації династії Бурбонів особливо напоягали англійці. З Францією було укладено Паризький мир, за яким вона поверталася до кордонів 1792 р. З усіх територіальних приєднань імперії залишили лише Ніццу і Савойю.

7. **«Сто днів» Наполеона.** Після реставрації Бурбонів 20 тис. офіцерів наполеонівської армії й багато урядовців були позбавлені своїх посад. До Франції масово поверталися дворяни-емігранти, що вимагали повернення родових маєтків і спадкових привілеїв. Оточення короля домагалася віднов-

■ **Битва під Ватерлоо. Гравюра на міді**

Які роздуми у вас викликають батальні полотна, на яких зображені масові сцени битв?

■ Повернення Наполеона у Францію. Гравюра

лення абсолютизму, а церква відкрито засуджувала тих, хто під час революції придбав землі монастирів. Тривога охопила і селян, яким загрожувала не лише втрата землі, а й поновлення колишніх феодальних повинностей.

Довідавшись про загальне невдоволення в країні, **1 березня 1815 р.** на чолі своїх гвардійців Наполеон висадився на півдні Франції і рушив на Париж. Вислані проти імператора війська перейшли на його бік, а Людовік XVIII із сім'єю ледве встиг втекти із столиці. **20 березня** Наполеон вступив у Париж. Але, прийшовши до влади вдруге, він не довго тримав її у своїх руках – лише **сто днів**. Було негайно створено нову, **сьому коаліцію** в тому ж складі, що й попередня.

Прагнення імператора розбити союзників по частинах не здійснились. **18 червня** наполеонівська армія була остаточно розгромлена англо-пруськими військами під містечком **Ватерлоо** поблизу Брюсселя. Полонений імператор вдруге зрікся престолу, після чого був засланий у Південну Атлантику на *острів Св. Єлени*, де й помер у 1821 р. Крах наполеонівської імперії в черговий раз засвідчив неспроможність авантюристичних спроб завоювати світове панування і знищити незалежність народів Європи.

Через 19 років після смерті імператора французи отримали право перевезти його рештки на землю Франції. Поховання відбулося 15 грудня 1840 р. Незважаючи на заметіль, Наполеона проводжав майже весь Париж. Його залишки, подібно до поховань єгипетських фараонів, замурували в шість домовин, які помістили у великий саркофаг із червоного граніту в паризькому Будинку інвалідів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому французи з такими почестями поховали Наполеона Бонапарта в 1840 р.?

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте внутрішню політику Наполеона часів Консульства.
2. Поясніть відмінність між імператорською владою Наполеона і владою інших монархів Європи.

3. Проаналізуйте кодекси Наполеона. Обговоріть у парі: у чиїх інтересах вони були прийняті та чи знайшли підтримку в суспільстві?
4. Чому Росія та Австрія були змушені приєднатися до континентальної блокади?
5. Чи знаєте ви, в яких творах мистецтва (література, живопис) яскраво зображені події боротьби іспанського народу проти французьких окупантів.
6. Чому найближче оточення Наполеона було незадоволене його політикою у 1808–1811 рр.?
7. Використавши додаткові джерела, підготуйте розповіді про військові події 1812 р. у Росії від імені різних героїв: французького офіцера, російського солдата тощо. Уявіть, що вони розповідають їх своїм онукам через багато років.
8. Обговоріть питання про причини та наслідки поразки наполеонівської імперії.

ДАТИ І ПОДІЇ

Жовтень 1805 р. – битва біля мису Трафальгар.
Грудень 1805 р. – битва під Аустерліцом.
1807 р. – прийняття Цивільного кодексу Наполеона.
7 вересня 1812 р. – битва під Бородіном.
Жовтень 1813 р. – «битва народів» під Лейпцигом.
18 червня 1815 р. – битва під Ватерлоо.

§6

Віденський конгрес та його наслідки

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Пригадайте, за яких обставин було сформовано антифранцузькі коаліції і яку роль відігравали в них провідні учасники.

1. **Підготовка Віденського конгресу.** Ще в березні 1814 р., уклавши у Шомоні союзний договір, головні учасники антифранцузької коаліції – Росія, Австрія, Англія і Пруссія домовилися скликати дипломатичний конгрес, який мав підвести підсумки тривалих війн у Європі. Переможці прагнули закріпити здобуту перевагу, захистити Європу від можливості реставрації бонапартистського режиму, відновити втрачені станові привілеї дворянства й абсолютистські режими, а також перекроїти на свою користь карту Європи.

До 1 листопада 1814 р. у Відень – місце проведення конгресу – з'їхались представники майже 20 європейських держав – 216 дипломатів. Серед них – імператори Австрії і Росії, королі Пруссії і Данії, канцлери, міністри, полководці. Переможці зібралися для того, щоб відновити монархічні режими, не допустити нових революцій, зробити Європу мирною і стабільною.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Меттерніх Клеменс (1773–1859) – австрійський державний діяч і дипломат, князь. У 1809–1821 рр. – міністр закордонних справ і фактичний голова австрійського уряду. У 1821–1848 рр. – австрійський канцлер. Виступав проти об'єднання Німеччини. Будучи головою Віденського конгресу 1814–1815 рр., домігся ухвалення рішення про створення Німецького союзу. В Австрійській імперії запровадив систему політичних репресій, розпалював національну ворожнечу.

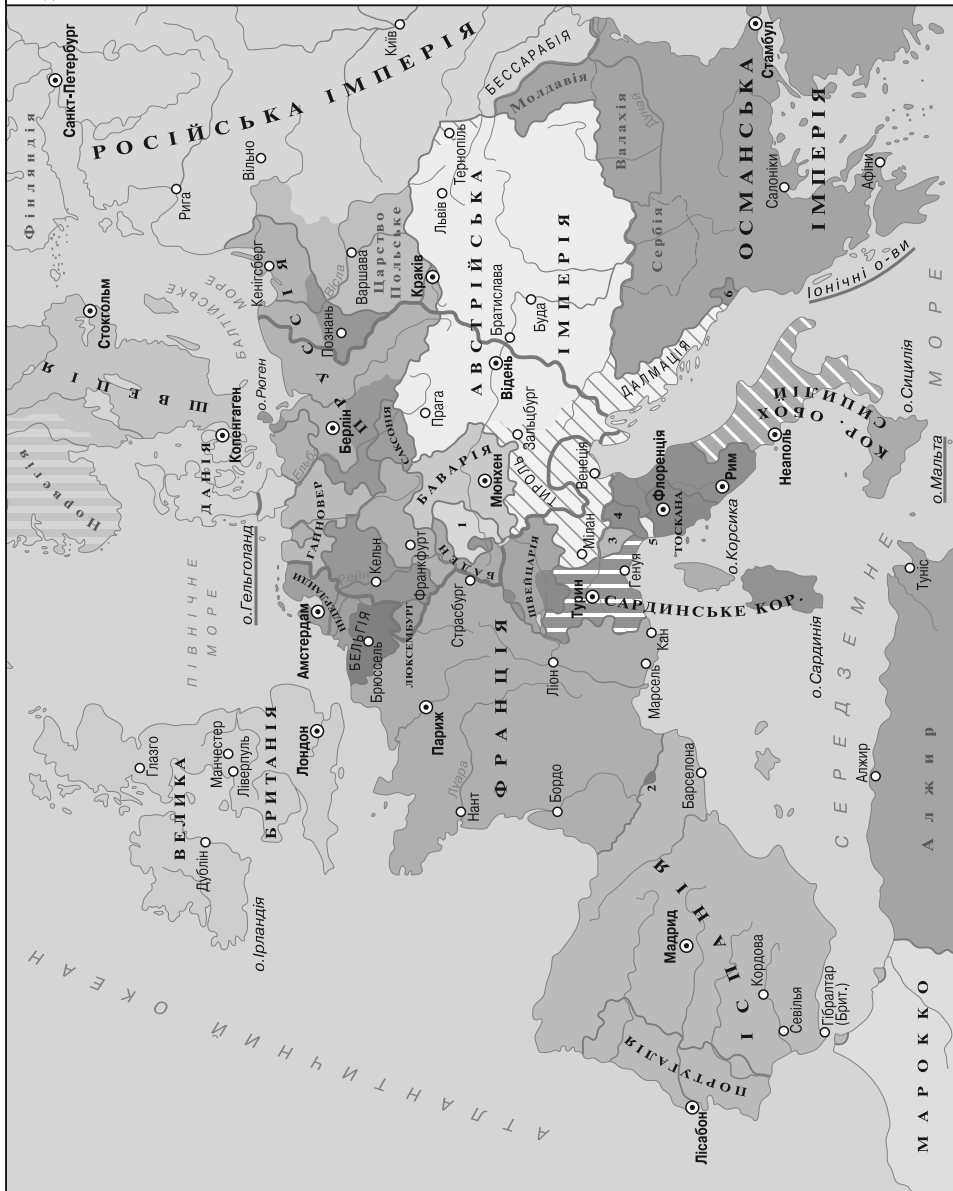

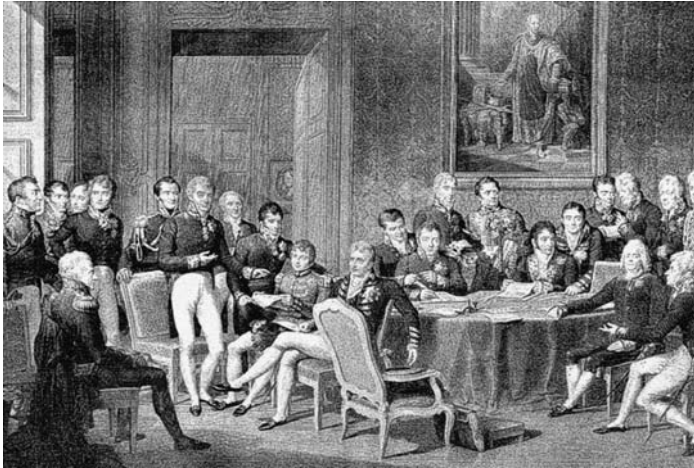
Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу

- Польські території, приєднані до Росії (підтверджено права Росії на Фінляндію і Бессарабію)
- Німецькі, польські і колишні шведські території, приєднані до Пруссії
- Італійські, приальпійські і балканські території, приєднані до Австрії; повернення Тернопільського округу
- Острови, що було передано Великій Британії
- Норвегія, відібрана від Данії і передана Швеції
- Бельгія, об'єднана з Голландією в єдине Нідерландське королівство
- Території, повернуті Швейцарії
- Території, повернуті Сардинському королівству (з приєднанням Генуї)
- Південноіталійські території, повернуті до Бурбонів; відновлення Королівства Обох Сицилій
- Відновлена Папська область
- Кордони Німецького союзу
- Кордони держав на 1816 р.
- Дрібні німецькі держави

Цифрами позначено:

- 1 Вюртемберг 4 Модена
- 2 Андорра 5 Лукка
- 3 Парма 6 Чорногорія

■ *Учасники Віденського конгресу*
 Хто з учасників Віденського конгресу відігравав у ньому провідну роль?

Найважливішу роль на засіданнях відігравали російський імператор *Олександр I* і голова конгресу – австрійський канцлер *Меттерніх*. Англію представляв лорд *Каслрі*, а Пруссію – міністр-президент *Гарденберг*. Використавши незгоди між вчорашніми союзниками, рівної участі в нарадах як представник п'ятої великої держави домогся і міністр закордонних справ Франції *Талейран*.

2. *Територіальні зміни внаслідок Віденського конгресу*. Такого багатолюдного дипломатичного зібрання Європа ще не знала. Важливі питання не завжди вирішувалися за столом переговорів. Учасники і гості конгресу проводили час у розкішних палацах. Засідання чергувалися з балами і спектаклями, полюваннями, прогулянками і картярською грою. Один з учасників цього зібрання іронічно зауважив, що «конгрес не іде, а танцює».

9 червня 1815 р., незадовго до Ватерлоо, було підписано **Заключний акт Віденського конгресу**. З метою гарантії проти можливої нової агресії з боку Франції вздовж її східних кордонів було створено низку порівняно сильних держав. Бельгію і Голландію було об'єднано у королівство *Нідерланди* на чолі з голландським королем Вільгельмом. Зберегли раніше здобуті територіальні приєднання південно-західні німецькі католицькі держави Баден, Баварія і Вюртемберг. З 19 кантонів було утворено *Швей-*

■ *Р. Каслрі, К. Гарденберг, Ш. Талейран, К. Меттерніх*

царську конфедерацію, причому конгрес довів до нейтрального статусу. На південному заході Італії було відновлено і зміцнено *Сардинське королівство*, якому в 1815 р. повернули Савойю і Ніццу та передали територію колишньої Генуезької республіки.

Переможці задовольнили і власні територіальні претензії. Австрія повернула Північну Італію (Ломбардію та Венецію) та польську частину Галичини. Пруссія здобула західну частину Польщі, частину Саксонії та багату на кам'яне вугілля Рейнської області, а також Вестфалію. Росія отримала центральну Польщу, де було утворено автономне *Царство Польське*, і закріпила за собою Фінляндію й Бессарабію. Англія зберігала здобуті під час війн Мальту та колишні французькі й голландські колонії: Цейлон, Гвіану і Капську область на півдні Африки. За **другим паризьким миром (листопад 1815 р.)** територію Франції було обмежено кордонами 1789 р.

Конгрес закріпив *політичну роздробленість Італії*. У Неаполітанському королівстві було відновлено владу Бурбонів, у Римі – папи, а в Пармі, Модені й Тоскані герцогами стали члени австрійської імператорської сім'ї Габсбургів. Така сама доля спіткала і Німеччину. З німецьких держав і частини австрійських володінь було утворено *Німецький союз*, до якого ввійшли 34 монархії і 4 вільні міста – Гамбург, Любек, Бремен, Франкфурт-на-Майні. Новий союз був конфедеративним об'єднанням. Рішення сейму, що засідав у Франкфурті, були не обов'язковими. *Керівну роль у Німецькому союзі відіграла Австрія*.

Конгрес санкціонував черговий поділ Польщі між Росією, Австрією і Пруссією та затвердив нові кордони Скандинавських держав. Колишній союзник Наполеона – Данія – втратила Норвегію, яку було силоміць приєднано до Швецького королівства.

Таким чином, Віденський конгрес підтвердив відродження частини колишніх монархічних режимів, закріпив, перекроївши карту Європи, нове співвідношення сил на континенті. Одні народи були віддані на поталу реакціонерам, а інші – новому іноземному поневоленню. Проте повністю відновити колишні монархічні режими, становий поділ суспільства і привілей дворянства навіть такі ультрамонархісти, як князь Меттерніх, були не в змозі. Крім того, рішення Віденського конгресу на тривалий час зменшили небезпеку виникнення великих війн і забезпечили умови порівняно мирного розвитку континенту.

ПОМІРКУЙТЕ!

Які народи Європи за рішеннями Віденського конгресу були віддані на поталу реакціонерам, а які – у нове іноземне поневолення?

3. **Утворення Священного союзу.** Події 1815 р., «Сто днів» Наполеона наочно показали монархам Європи, яку небезпеку для них може становити Франція у разі відновлення бонапартистського режиму. Ще більше їх лякала можливість розгортання на континенті революційних і національно-визвольних рухів. За ініціативи Олександра I у **вересні 1815 р.** християнські монархи Росії, Австрії і Пруссії утворили **Священний союз**. Головною його метою проголошувалася боротьба проти загрози виникнення революцій, проти визвольної боротьби. Водночас він мав гарантувати збереження політичної рівноваги в Європі, «законні» права монархів і устої абсолютизму. Згодом Священний союз підтримали всі правлячі династії Європи. Англія формально не входила

■ *Правителі держав Священного союзу: російський цар Олександр I, прусський король Фрідріх Вільгельм III, австрійський імператор Франц I*

до нього, але уряд підтримував його реакційну політику. Папа римський не підписав акт, побоюючись невдоволення католиків у різних країнах.

Головну роль у Союзі відігравали австрійський канцлер Меттерніх і Олександр I. При цьому російський імператор розумів, що роки революції і імперії не пройшли безслідно ні для Франції, ні для інших європейських держав і про повне повернення до колишніх порядків не може бути мови. Саме він зажадав прийняття Хартії, що обмежувала б владу Людовіка XVIII, і примусив підписати її всіх учасників Віденського конгресу. Міністр закордонних справ Англії лорд Каслрі на першому ж конгресі Священного союзу (1818) наполіг на тому, що втручання Союзу у внутрішні справи держав може здійснюватись лише на їх прохання. Проте згодом це рішення було скасовано у зв'язку з поширенням революційного руху.

У 20-ті роки XIX ст., коли по Європі прокотилася хвиля революцій і повстань, Священний союз став знаряддям придушення визвольного руху. За його рішенням революцію в Іспанії придушила армія французьких Бурбонів, а революцію в Італії – австрійські війська. У 1821 р. черговий конгрес Союзу відмовився підтримати боротьбу за незалежність Греції, полегшивши Османській імперії розправу над грецькими патріотами. Із часом між головними учасниками Союзу почали загострюватися протиріччя, і на середину 30-х рр. XIX ст. він фактично перестав існувати.

? Перевірте себе

1. Визначте головних учасників Віденського конгресу.
2. Зробіть таблицю «Територіальні зміни в Європі внаслідок Віденського конгресу».

Країна	Що отримала	Що втратила

3. Охарактеризуйте причини утворення та діяльність Священного союзу.

ДАТИ І ПОДІЇ

1 листопада 1814 р. – початок роботи Віденського конгресу.

9 червня 1815 р. – підписання Заключного акту Віденського конгресу.

Вересень 1815 р. – створення Священного союзу.

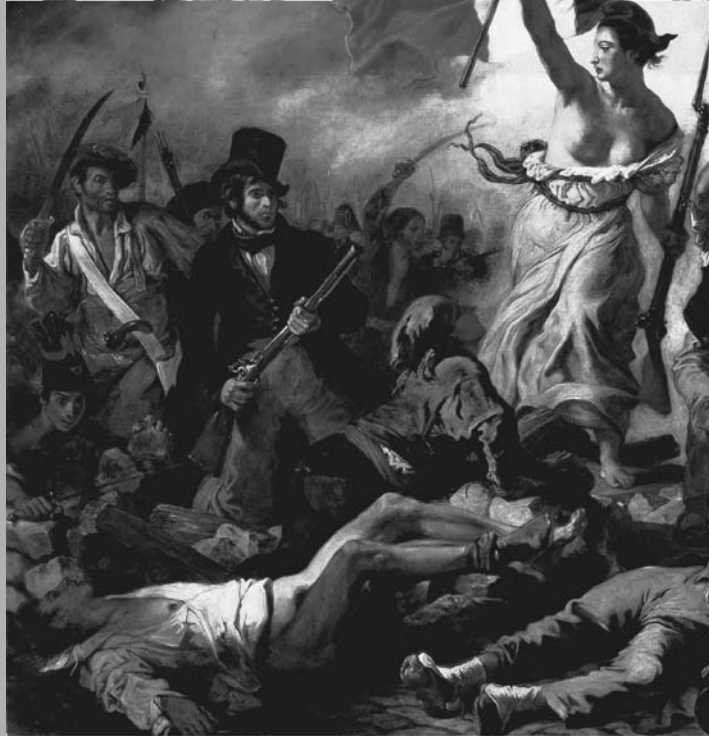

Європа в добу революцій

Після вивчення матеріалу теми учень зможе:

- *характеризувати* політичне становище в Європі після Віденського конгресу, основні риси економічного, політичного і суспільного життя країн Європи у 1815–1849 рр., причини і наслідки парламентської реформи в Англії, чартистського руху, переходу Британії до політики вільної торгівлі, розвиток національно-визвольного і революційного руху в Європі;
- *відстежувати* політичний розвиток Франції і Німеччини у 20–40-х роках XIX ст., наслідки політики національного гноблення в Австрійській імперії;
- *визначати* причини і наслідки Липневої революції, характер і суть Липневої монархії, причини піднесення Пруссії, роль Митного союзу для економічного об'єднання Німеччини;
- *аналізувати* суспільно-політичні рухи в країнах Східної і Західної Європи, причини революції 1848–1849 рр.;
- *розкривати* особливості, характер, хід, причини поразок і наслідки революцій в європейських країнах у 1848–1849 рр., процес утворення незалежних держав у Латинській Америці;
- *показувати на карті* країни Європи у першій половині XIX ст., утворення незалежних держав в Латинській Америці, революційні й національно-визвольні рухи;
- *давати характеристику* визначним особистостям цього періоду: королеві Вікторії, Луї-Філіппу Орлеанському, Олександрю Герцену, Луї-Наполеону Бонапарту;
- *тлумачити і застосовувати* поняття і терміни: клерикалізм, політична реакція, чартизм, політика вільної торгівлі, реставрація, Липнева монархія, декабристи, слов'янофіли, західники, національне відродження, утопічний соціалізм, марксизм, маніфест, «Весна народів».

§7

Політичне становище в Європі після Віденського конгресу. Революційні і національно-визвольні рухи 20-х років XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ
ЗНАНЬ

Охарактеризуйте територіальні зміни в Європі після завершення наполеонівських війн.

1. «Доба реакції» в Європі. Розгром наполеонівської імперії монархічні уряди Європи використали для зміцнення абсолютизму і станових привілеїв дворянства. У багатонаціональній Австрійській імперії уряд Меттер-

2

ніха нещадно карав будь-які прояви національно-визвольних рухів. В Італії жорстоко переслідувались італійські патріоти, що прагнули скинути австрійське ярмо. Політику Меттерніха підтримували монархи Пруссії і Росії. Реакція лютувала і в Іспанії, там було скасовано Конституцію 1812 р. і відновлено абсолютну владу Бурбонів. Духівництво і дворянство повернули собі колишні привілеї, а церква здобула величезний вплив на суспільне життя. Навіть в Англії уряд не зупинявся перед обмеженням давніх громадянських прав і свобод, щоб придушити демократичний рух.

У Європі посилювався тиск на прогресивну пресу. В школах та університетах звільняли ліберальних викладачів. Гарантами підтримки й охорони встановленого Віденським конгресом порядку виступали держави Священного союзу. Сучасники називали 20–30-ті роки XIX ст. «*добою реакції*».

56

Проте всі спроби зберегти й увічнити давно віджилі порядки були приречені на невдачу. Розвиток ринкової економіки дедалі більше підривав позиції дворян-землевласників, а в Європі не припинявся рух за демократизацію суспільного ладу і скликання парламентських установ. Уже в 20-х роках XIX ст. у Європі спостерігається нове піднесення революційного руху.

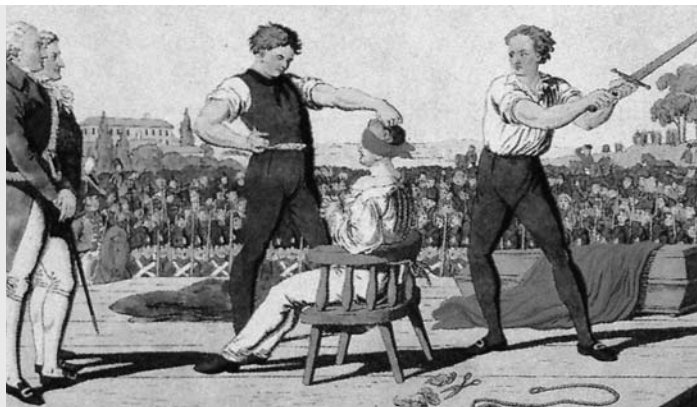
2. Революційний і національно-визвольний рух в Європі 20-х років XIX ст. У 1820 р. спалахнула революція в Іспанії, що широко відгукнулася по всій Європі. У країні було введено свободу преси та прийнято конституцію. Але у 1823 р. революція зазнала поразки. Цьому сприяла французька інтервенція, здійснена за рішенням Священного союзу.

У 1820–1821 рр. у Неаполі і П'ємонті повстали військові частини на чолі з офіцерами – карбонаріями (вугільниками). Члени таємного товариства карбонаріїв проводили перші зібрання у хижках, де спалювали вугілля. На своїх кинджалах карбонарії клялись боротися за свободу батьківщини. Головним завданням карбонарії вважали звільнення країни від австрійського гніту, повалення монархічних режимів і прийняття конституції. Повстання змусило неаполітанського короля зректися престолу, але австрійські каральні частини, вступивши на територію королівства, відновили монархію Бурбонів. Австрійськими багнетами було придушено і виступи патріотів у П'ємонті.

У Німеччині передова інтелігенція організувала рух за об'єднання країни. У місті Єна було організовано Всенімецьку студентську спілку, що

■ Події в Мангеймі.
Малюнок

Поміркуйте, чи можна Карла Занда вважати терористом.

об'єднала борців за єдину державу і обрала своїм символом триколірний чорно-червоно-золотий прапор. У 1819 р. у Мангеймі студент Карл Занд заколов кинджалом ненависного молоді драматурга Августа Коцебу, що пропагував ідеї Священного союзу. «Кинджал Занда» став символом боротьби за свободу, символом нового німецького націоналізму. Проте це вбивство дало привід Меттерніху розпочати розправи над учасниками патріотичного руху в Німеччині. Занда прилюдно стратили у Гельдерберзі.

Священний союз тимчасово подолав революційний рух, але виступи 20-х років не минули безслідно. Вони сприяли подальшому розхитуванню підвалин феодально-абсолютистського ладу і готували ґрунт для подальшого поширення революційно-демократичних, національно-визвольних і об'єднавчих рухів у Європі. Європейські революції сприяли також розгортанню визвольного руху в Греції та перемозі національно-визвольної війни народів Південної Америки проти колоніального гніту Іспанії і Португалії.

У 1821 р. почалося масове повстання проти турецького панування у Греції. Через рік грецькі Національні збори проголосили незалежність країни. Султанський уряд придушував повстання надзвичайно жорстокими методами. Десятки тисяч патріотів було вбито або продано в рабство. Мужня боротьба грецького народу за свободу викликала щире співчуття серед прогресивних кіл Європи. Вони збирали грошові пожертви, надсилали патріотам зброю, вербували добровольців для участі у визвольній боротьбі. Англійський поет Байрон озброїв на власні кошти цілий загін добровольців. Проте остаточну незалежність Греція отримала лише після поразки Туреччини у війні з Росією у 1829 р.

3. **Утворення незалежних держав у Латинській Америці.** Після завершення наполеонівських війн Іспанії на короткий час вдалося відновити свою владу в колоніях Південної Америки. Проте у 1816 р. на континенті розпочалося нове піднесення визвольного руху: було проголошено незалежність однієї з найбільших іспанських колоній *Ла-Плата*. Невдовзі визвольна армія під проводом **Хосе Сан-Мартіна**, долаючи перевали Анд, досягла чилійського узбережжя Тихого океану. У 1818 р. Чилі було проголошено незалежною республікою. Проти іспанського панування піднялось патріотично настроєне населення

■ Греція на руїнах Месолонгі. Картина Е. Делакруа. 1826–1827 рр.

Чому художник саме так побудував композицію картини: жінка, що символізує Грецію, зображена з опущеними руками, а чоловік позаду на турецькій галері – торжествує?

■ Знищення османської флотилії в Егейському морі. Гравюра. 1822 р.

На чьому боці симпатії автора гравюри – турків чи греків?

■ *Сімон Болівар*

Перу. У 1821 р. за допомогою армії Сан-Мартіна країна здобула незалежність.

Одним з основних центрів боротьби стала Венесуела. Патріотичні сили у ній очолював виходець з багатой місцевої сім'ї **Сімон Болівар** (1783–1830). Він був людиною невичерпної енергії, безмежно відданою батьківщині. В ньому поєднувалися талант оратора і неабиякі здібності полководця. Болівар увійшов в історію Латинської Америки як «Визволитель». Під проводом Болівара виступила повстанська армія, що складалась із добровольців-креолів, негрів і метисів. Після здобуття низки славних перемог над іспанськими військами було проголошено утворення незалежної республіки **Велика Колумбія**, а згодом і нової держави – **Болівії**, названої на честь полководця.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

З виступу С. Болівара в Асамблеї Венесуельської республіки в Каракасі. 2 січня 1814 р.

Громадяни! Не я дав вам свободу. Ви зобов'язані нею моїм товаришам по зброї. Подивіться на їхні благородні рани, з яких не припиняє стікати кров, і згадайте тих, хто загинув у боях з іспанцями. Мені за честь очолити цих людей, чия військова відвага вища за почесні хвали. Не пиха й не жадоба влади надихнули мене на цей вчинок. Свобода – ось хто запалив у моїх грудях священний вогонь, а страждання моїх громадян, які гинули від жахливих катувань, чи стогін рабів, закутих у кайдани, підняли мій меч проти ворога. Праве діло зібрало під мої знамена найвідважніших воїнів, а Провидіння, що зичило справедливості, дарувало нам свободу.

Які риси характеру С. Болівара виявляються у цьому виступі?

У 1824 р. незалежною державою було проголошено **Мексика**, а через два роки у Південній Америці склали зброю останні іспанські гарнізони. Одночасно з іспанськими колоніями від португальського гніту звільнилась **Бразилія**. У 1822 р. тут було проголошено конституційну монархію.

У результаті національно-визвольного руху в Латинській Америці утворилася низка незалежних держав. Поряд з Великою Колумбією виникла і незалежна *Федеративна республіка Центральної Америки*. Але це політичне утворення виявилось нестійким і згодом розпалося на декілька інших незалежних держав.

? Перевірте себе

1. Проаналізуйте реакційну політику європейських монархів після Віденського конгресу.
2. Чому, на вашу думку, спроби посилити абсолютизм і феодалні привілеї дворян у 20-х роках XIX ст. були марними?
3. Охарактеризуйте національно-визвольний рух грецького народу проти турецького панування.

ТЕМА 2

- Покажіть на карті країни Латинської Америки, які отримали незалежність у 20-х роках XIX ст.
- Використавши додаткові джерела, складіть історичний портрет Сімона Болівара. Чому пам'ятники йому стоять не лише на його батьківщині, а й в інших державах континенту?

ДАТИ І ПОДІЇ

- 1818 р.** – Чилі проголошено незалежною республікою.
1820–1823 рр. – революція в Іспанії.
1821 р. – початок національно-визвольної війни у Греції.
1822 р. – Бразилію проголошено незалежною державою.
1824 р. – проголошено незалежність Мексики.

§8

Велика Британія у першій половині XIX ст.

АКТУАЛІЗАЦІЯ ЗНАНЬ

Пригадайте матеріал 8-го класу і дайте відповідь: коли і за яких обставин в Англії відбувся промисловий переворот?

- Економічний розвиток.** У першій половині XIX ст. Велика Британія стала наймогутнішою індустріальною і колоніальною державою світу. За рівнем промислового виробництва і торгівлі вона випередила інші країни світу. Британський флот неподільно панував на морях. Завдяки швидкому розвитку промисловості виростили нові індустріальні райони. У західних і північних районах країни швидко розвивалась металургійна, вугільна, текстильна промисловість, суднобудування, зростала кількість великих підприємств. Фабрики і заводи переважали в усіх основних галузях виробництва. Навіть машини вже вироблялися за допомогою машин. У Британії завершився промисловий переворот. Механізація промисловості значно підвищила продуктивність праці. Тепер лише один робітник на прядильній машині міг виконати роботу, яку раніше робили понад 300 чоловік.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Потяг

Створення потяга було б неможливе без винаходу рейкової дороги. Перша рейкова дорога з'явилася в Англії в 1801 р. А вже через два роки Річард Тривайтік створив декілька парових повозок, які успішно зарекомендували себе на дорозі Кемброн–Плімут. Звичайно, такі машини були великими і незручними для перевезення пасажирів. Тому в 1808 р. він сконструював нові моделі потягів, на яких замінив зубчасту передачу шатунами з кривошипамми на задній осі потяга. Але і така модель не викликала захвату в колег. Тривайтік повністю розорився і з 1811 р. новими розробками не займався.

Винахідник Брунтон у 1813 р. створив потяг з механізмами, схожими на ноги, які повинні були відштовхуватися від землі. Однак під час випробувань ця модель вибухнула.

Згодом винахідники Блеккет і Хедлей збудували потяг, який мав чотири ведучі осі.

У 1814 р. з'явився потяг «Блюхер», який був винайдений Джорджем Стефенсоном. У 1815 р. він створив свій другий потяг, а через рік – третій, який дістав назву «Кілінгуорт». У 1829 р. найкращою моделлю було визнано потяг «Ракета» цього ж таки автора.

2

Розвиток індустрії і зростання населення міст викликали підвищений попит на сировину і продукти харчування, що сприяло піднесенню сільського господарства. У Британії поширювалось *капіталістичне фермерство*, впроваджувалися сільськогосподарські машини.

ПОМІРКУЙТЕ!

Завдяки яким чинникам Британія у першій половині XIX ст. мала першість у промисловому розвитку?

Промисловий переворот привів і до значних *соціальних наслідків*. Розорені ремісники, власники дрібних підприємств поповнювали лави найманих робітників. Кількість вільних робочих рук у країні набагато перевищувала потреби промисловості, що зумовило зростання чисельності безробітних. Цим охоче користувались підприємці, наймаючи робітників для своїх фабрик і заводів практично за безцінь. Тривалість робочого дня, що не обмежувалась законом, нерідко досягала 14–16 год на добу. Зарплата забезпечувала лише злидений рівень існування. Робітників часто штрафували. На підприємствах використовувалась праця жінок і дітей, яким платили набагато менше, ніж чоловікам. У 30-х роках діти і підлітки становили майже третину всіх британських найманих робітників. Не лише на фабриках, а й у шахтах працювали діти 5–7 років.

Із впровадженням машин на підприємствах значно підвищилась інтенсивність праці, зросла кількість травм і каліцтва на виробництві. Робітники нерідко вважали машини своїми ворогами, нищили їх і руйнували фабрики. Становище робітників особливо погіршувалося, коли наставала *економічна криза* – глибокий спад виробництва, що супроводжувався зменшенням зарплатні та зростанням безробіття.

Криза охопила країну після закінчення наполеонівських війн, коли держава зменшила замовлення приватним підприємствам. Одночасно в Британію стали знову вільно завозитись хліб та інші продукти харчування з континентальної Європи, що неабияк налякало виробників хліба в країні – багатих землевласників-лендлордів. Користуючись тим, що представники земельної аристократії – угруповання *торі* – повністю контролювали обидві палати парламенту, вони домоглися введення у **1815 р.** надзвичайно високих мит на довіз іноземного хліба. Ці «хлібні закони» перетворили лендлордів на єдиних продавців зерна в країні, на *монополістів*, чим вони і скористались, значно підвищивши ціни на продукти харчування.

60

■ Праця дітей на фабриці. Гравюра

■ Мануфактура. Гравюра

«Хлібні закони» були відвертим проявом ігнорування правлячою верхівкою країни потреб абсолютної більшості населення Англії. Загальне невдоволення спричинило масові заворушення, які уряд торі придушував силою зброї. Так, у серпні 1819 р. війська розігнали 80-тисячний мітинг робітників біля Манчестера, учасники якого вимагали скасувати «хлібні закони» і запровадити загальне виборче право. В результаті побоїща загинуло 11 чоловік, а понад 400 було поранено. У цей час парламент прийняв низку законів, що значно обмежили право громадян брати участь у мітингах і зборах та ввели сувору цензуру (контроль) преси.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому «хлібні закони» викликали загальне невдоволення?

Політика урядів торі стала дещо м'якшою в 20-х роках XIX ст., коли до влади прийшло ліве крило цього угруповання. У 1824 р. уряд дозволив утворення робітничих спілок – **тред-юніонів**, зменшив покарання за кримінальні злочини та мито на довіз хліба. Наступний уряд торі провів через парламент у 1829 р. **закон про надання виборчих прав католикам**, що дозволило брати участь у виборах населенню Ірландії.

2. **Перша парламентська реформа.** Тривале перебування торі при владі значною мірою пояснювалося застарілою виборчою системою, яка збереглася в країні ще з часів Середньовіччя. За традицією депутатів у палату громад висували графства (області) і міста. Проте у графствах було встановлено для виборців і кандидатів високий майновий ценз, що дозволило обиратися лише найбагатшим дворянам. А виборча система у містах була абсолютно невпорядкована. У той час як великі промислові центри (Манчестер, Бермінгем, Лідс, Шеффілд) з багаточисельним населенням не мали права представництва у парламенті, виборчі права зберігали мешканці старих середньовічних містечок, багато з яких за століття обезлюдніли і просто залишалися цятками на карті.

Депутатів від таких «гнилих» містечок фактично призначав місцевий лендлорд, на землі якого вони розташовувались. Герцог Ньюкасл, наприклад, сам «обирав» 11 депутатів до палати громад. Із 14 млн населення Англії право голосу мали лише 300 тис. чол.

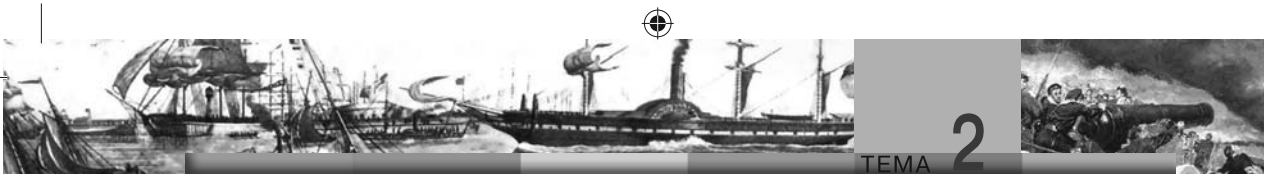
Поступово у країні назрівало невдоволення монополією торі на владу, посилювались вимоги розширення виборчого права, які особливо підтримувала англійська буржуазія. Надання виборчих прав населенню великих промислових центрів дозволило б їм висувати до парламенту своїх представників. Рух за парламентську реформу очолили лідери угруповання *vigiv*, сподіваючись відновити втрачену популярність і повернутися до влади. *Vigiv*, хоча і походили, як торі, з аристократичних родин, були схильні підтримувати інтереси промислово-торговельної буржуазії.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому аристократи-віги почали підтримувати інтереси промислово-торговельної буржуазії?

■ Машина для нанесення візерунка на тканину

У 1832 р. за ініціативи керівника уряду вігів лорда Грея в Англії було проведено **першу парламентську реформу**. 56 «гнилих» містечок з населенням менше 2 тис. чол. було позбавлено права представництва у парламенті. Міста, де проживало менше 4 тис. чол., надсилали тепер лише одного депутата замість двох. У результаті реформи у палаті громад вивільнилось майже 150 місць, які було розподілено між новими промисловими містами країни, Шотландією та Ірландією. Проведення реформи та зменшення майнового цензу збільшили кількість виборців у країні вдвічі. *Це була перша перемога промислових підприємців над земельною аристократією.* Буржуазія примножила своє представництво у парламенті і, відповідно, свій вплив у державі. Проте дрібні підприємці й робітники виборчих прав так і не отримали.

Акт про народне представництво. 1832 р.

Кожне з містечок, зазначених у списку під літерою «А» (всього 56), від і після закінчення повноважень цього парламенту припиняє надсилати депутата або депутатів до парламенту.

Кожне містечко, зазначене у списку «В» (всього 30), надсилає лише одного депутата.

Кожна місцевість, зазначена у списку під літерою «С» (всього 22), буде надсилати одного депутата до парламенту.

Кожна місцевість, зазначена у списку під літерою «Д» (всього 20), ... буде надсилати одного депутата до парламенту.

Матиме право голосувати при обранні депутата або депутатів графства у майбутній парламент тільки та особа, яка, будучи фригольдером або орендарем маєтності, має на рік не менше десяти фунтів чистого прибутку.

Кожна особа чоловічої статі, що досягла повноліття, яка не обмежена у правах і має право орендаря... відповідно до угоди платить річну ренту не менше ніж п'ятдесят фунтів, буде мати право голосу при обранні депутатів графств будь-якого майбутнього парламенту.

Який майновий ценз для виборців було встановлено першою парламентською реформою?

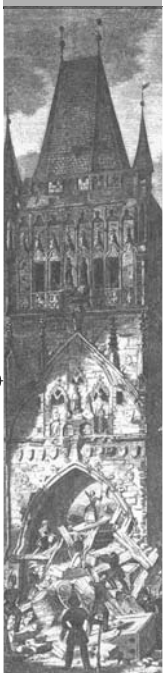
У 30-х роках уряд вігів здійснив й інші помірковані реформи. У 1834 р. було скасовано **рабство** в англійських колоніях, децо розширено міське самоврядування і, нарешті, у зв'язку з частими виступами робітників запроваджено перше в історії **державне фабричне законодавство**. У 1831 р. заборонено нічну працю підлітків до 18 років, у 1833 р. – працю дітей до 9 років, а тривалість робочого тижня для підлітків обмежено 69 год. Для контролю за цими заходами було запроваджено фабричну інспекцію.

**Акт, що регулює працю дітей і підлітків
на фабриках Сполученого королівства.
29 серпня 1833 р.**

Встановлюється, що з 1 січня 1834 р. жодній особі, молодшій 18 років, не буде дозволено працювати вночі у проміжку між 8 год 30 хв вечора і 5 год 30 хв ранку на будь-якій текстильній фабриці, розташованій у будь-якій частині Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії.

Жодна з осіб, що не досягла 18 років, не буде працювати на такій фабриці більше 12 год на день або більше 69 год на тиждень.

З 1 січня 1834 р. буде протизаконним використовувати на будь-якій текстильній фабриці, окрім підприємств по виробництву шовку, дитину, якій не

виповнилося 9 років. Передбачається, що на шовкових фабриках дітям у віці до 13 років буде дозволено працювати 10 год на день.

Чому саме на текстильних фабриках активно використовувалася дитяча праця?

Проте під тиском промисловців, що посіли своє представництво у палаті громад, у **1834 р.** парламент приймає **Закон про бідних**, який скасовував старовинний обов'язок багатих сплачувати спеціальний податок на користь бідняків. Відтепер англійці, що не мали домівки і засобів для існування, мали жити у *робітничих домах* окремо від своєї сім'ї, вони змушені були працювати у дуже тяжких умовах.

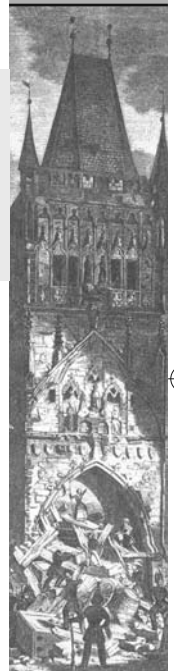
3. Чартизм. Характер парламентської реформи, як і прийнятий Закон про бідних, наочно показували лідерам робітничих організацій, що британські правлячі кола далекі від думки про полегшення долі абсолютної більшості населення. Вони дійшли висновку, що становище робітників можна поліпшити лише тоді, коли їх представники у парламенті зможуть проводити необхідні для трудящих закони. Проте для того, щоб потрапити в парламент, робітники повинні були мати виборчі права, а отже, головною метою робітничих організацій має стати проведення нової парламентської реформи.

У **1836 р.** **Лондонська асоціація робітників**, яку очолював столяр *Вільям Ловетт*, виробила своєрідну *політичну програму англійського робітничого руху*, в якій було сформульовано шість головних вимог трудящих.

■ *Англісець, який народився вільною людиною. Карикатура*

Уважно розгляньте карикатуру та поясніть її зміст.

ДОКУМЕНТИ СВІДЧАТЬ

Шість пунктів Народної хартії

Рівне представництво. Сполучене королівство має розділитися на 200 виборчих округів з приблизно однаковою кількістю мешканців у кожному, кожен округ делегує в парламент одного представника.

Загальне виборче право. Кожна особа, що відрекомендувалася клерку приходу, в якому вона прожила 6 місяців, доказом того, що їй 21 рік і більше, має право на внесення її імені до списків виборців.

Річні парламенти. Щорічно 24 липня мають відбуватися загальні вибори, а коли місце в палаті громад виявилось би вакантним усередині року, то його необхідно було б замінити не пізніше як за два тижні після того, як воно звільнилося...

Скасування майнового цензу. Для кандидатів до палати громад не повинно бути жодних майнових цензів, за рекомендацією 200 виборців клерка приходу, в якому вони живуть, письмової заяви на користь будь-якого кандидата останній офіційно зізнається у цій перевазі...

Надання голосів шляхом закритого балотування. Кожен обранець має подати голос в тому приході, де він має постійну осілість...

Сесії та винагорода депутатів. Депутати займають свої місця у перший понеділок жовтня, найближчого після їх обрання, продовжуючи засідання щоденно

(за винятком неділі), доки всі справи сесії не буде закінчено, але у будь-якому разі не пізніше 1 вересня наступного року... Кожному члену палати громад має виплачуватися винагорода з державної скарбниці у розмірі 400 фунтів стерлінгів на рік (по чверті щороку).

Усі посадові особи, які керують виборами, обираються шляхом загального голосування.

Чому серед головних вимог Лондонської асоціації мова йшла про надання виборчих прав лише чоловікам?

Учасники Лондонської асоціації та інших робітничих організацій вирішили подати до парламенту свої вимоги у петиції про **Народну хартію (чартер)**, тому і весь рух за надання виборчих прав робітникам і полегшення становища трудящих дістав назву **чартизму**. Більшість чартистів вважали, що за прийняття хартії слід боротися лише мирним шляхом, проте серед учасників чартистських з'їздів були і прибічники силових засобів тиску на уряд і навіть збройного захоплення робітниками політичної влади.

Першу петицію чартистів, внесenu до парламенту в 1839 р., було відкинуто. Така ж доля спіткала і другу петицію 1842 р., яку підписало 3,3 млн чоловік. Англійський уряд не бентежили ні масова підтримка хартії в країні, ні численні страйки і мітинги робітників. У квітні 1848 р. чартисти направили до парламенту третю петицію. На цей час лідери чартистського руху, чекаючи на чергову відмову, готувались провести у Лондоні масову маніфестацію, звернутися із прямим посланням до королеви Вікторії з вимогою розпуску парламенту і прийняття робітничої хартії. Проте нерішучість чартистів та урядові репресії звели нанівець всі їхні сподівання. Третю петицію спіткала ще сумніша доля: палата громад оголосила всі підписи сфальсифікованими і взагалі відмовилася її розглядати.

Чартистський рух занепадав. Проте 20-річна боротьба робітників за свої громадянські права і поліпшення становища не пройшла марно. 1847 р. в Англії, в першій з європейських країн, було встановлено **10-годинний робочий день**.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

Акт, що обмежує години праці підлітків і жінок на фабриках. 8 червня 1847 р.

З першого липня 1847 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 11 год на день або більше 63 год на тиждень.

■ *Королева Вікторія на засіданні кабінету міністрів. Картина Д. Уїлки. 1837 р.*

Уважно розгляньте учасників засідання. Чого, на вашу думку, вони чекають від молодій королеви?

З 1 травня 1848 р. жодна з осіб, молодша 18 років, не буде працювати на фабриці більше 10 год на день або більше 58 год на тиждень.

Обмеження, що встановлюються цим актом стосовно праці осіб, які не досягли 18 років, будуть поширюватись і на жінок, старших 18 років.

Порівняйте Акт 1847 р. з Актом 1833 р. Які суттєві зміни стосовно праці підлітків ви помітили?

4. **Перехід Великої Британії до політики вільної торгівлі.** Із завершенням промислового перевороту зріс економічний і політичний вплив підприємців Англії. Збільшилося їх представництво у парламенті, що зумовило загострення боротьби навколо «хлібних законів» і протекціоністської політики держави. Промисловці були невдоволені подвійно. По-перше, у відповідь на запровадження мит на ввезення хліба європейські країни відповіли підвищенням мит на англійські промислові товари. По-друге, високі ціни на продовольство в країні змушували британських підприємців платити робітникам більшу зарплатню, ніж на континенті.

У 1838 р. у Манчестері – центрі текстильної промисловості Англії – було створено Лігу боротьби проти «хлібних законів» на чолі з підприємцями Річардом Кобденом і Джоном Брайтом. Вона повела активну агітацію за негайне скасування ввізних мит на хліб, відмову від протекціонізму і перехід Британії до *фритреду* – вільної безмитної торгівлі. Промисловці сподівались, що у відповідь на дозвіл безмитного ввезення хліба в Англію інші країни знизять або взагалі скасують мито на імпорт англійських промислових товарів.

ПОМІРКУЙТЕ!

Чому велася така гостра боротьба навколо відміни «хлібних законів»?

Британських промисловців підтримували і віги, але їх голосів у парламенті забракло. Лише у 1846 р. уряд Роберта Піла здійснив давно очікувану реформу і провів закон про скасування ввізних мит на хліб з 1849 р. Причому Піл належав до угруповання торі, був її лідером і головою парламентської фракції. Але, як людина великого державного розуму, неупереджено мисляча і самостійна, він зумів піти всупереч інтересам власного електорату – англійських землевласників і підтримати буржуазію, від якої у цей час залежала економічна могутність Великої Британії.

Скасування «хлібних законів», а згодом й інших мит знаменувало перехід Британії до *політики вільної торгівлі*, що дозволило їй згодом безперешкодно здійснювати торговельну експансію у всьому світі.

■ Ринок у місті Смітфілді. Середина XIX ст.

2

? Перевірте себе

1. Охарактеризуйте становище англійських робітників, серед яких було багато дітей.
2. Поясніть термін «гнилі» містечка. Як він пов'язаний з першою парламентською реформою?
3. Прокоментуйте перше англійське фабричне законодавство.
4. Проаналізуйте політичну програму англійського робітничого руху.
5. Висловіть ставлення до чартистського руху. Якщо б вам довелося бути англійським робітником, чи вступили б ви до лав чартистів?
6. Що означав для Британії перехід до фритреду?

66

ДАТИ І ПОДІЇ

1815 р. – запровадження «хлібних законів».

1832 р. – перша парламентська реформа.

1839 р. – подання чартистами першої петиції до парламенту.

1846 р. – прийняття закону про скасування ввізних мит на хліб.

1847 р. – прийняття закону про 10-годинний робочий день.

§9

Франція в 1815–1847 рр.

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

Охарактеризуйте кодекси законів, за якими жила Франція за правління Наполеона Бонапарта.

1. Франція у період Реставрації. У 1814 р. на вимогу країн-переможців у Франції було відновлено династію Бурбонів. Але реставрація не означала повного відновлення існуючих раніше порядків і повернення Франції до старої абсолютної монархії. Навіть європейські монархи-реакціонери враховували можливість нового революційного вибуху. Ухвали *Віденського конгресу* зобов'язували Людовіка XVIII запровадити у Франції конституцію і не порушувати основи суспільного ладу, що сформувався у часи Республіки та Імперії. Тому новий король ще у 1814 р. визнав громадянську рівність усіх своїх підданих, ствердив права нових власників на майно, здобуте у період революції. У Франції було збережено наполеонівські кодекси, зокрема цивільний.

Проте численні дворяни-емігранти на чолі з графом Д'Артуа, що повернулись на батьківщину, вимагали відновлення колишніх станових привілеїв і повернення втрачених маєтків. Після «Ста днів» Наполеона у Франції почався справжній «білий терор». За підозрою у симпатіях до імператора, за участь у революційних подіях було заарештовано понад 70 тис. чол. У політичних справах 1815 р. було винесено 10 тис. обвинувачувальних вироків. У багатьох районах країни, особливо на півдні Франції, чинилися погроми і масові вбивства колишніх офіцерів наполеонівської армії, революціонерів та лібералів.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

3 «Хартія 1814 р.»

Король є верховний голова держави...

Законодавча влада здійснюється спільно королем, палатою перів і палатою депутатів від департаментів.

Закони вносяться королем...

Палати можуть просити короля подати закон з будь-якого питання та вказати, яким, на їхню думку, має бути зміст цього закону...

Жоден депутат не може бути допущеним в палату [перів], якщо йому не виповнилося сорока років і він не сплачує тисячу франків прямих податків...

Електорат (виборці), що беруть участь у виборах депутатів [нижньої палати], не можуть мати права голосу, якщо вони не сплачують прямих податків у розмірі триста франків і якщо їм ще не виповнилося тридцяти років.

Які вікові та майнові обмеження для депутатів парламенту та виборців встановлював цей документ?

Однак Людовік XVIII і його наближені розуміли, що їх завдання полягає у примиренні французів, що прожили чверть століття в країні у часи Республіки та Імперії, і тих дворян, що у цей час перебували за кордоном. Знаряддям цього примирення, на думку короля, мала стати дарована ним Конституція – «Хартія 1814 р.». Про повернення до абсолютизму не йшлося взагалі. Франція ставала конституційною монархією. Влада короля обмежувалась двопалатним парламентом, що, як і в Англії, складалась з палати перів (довічно призначались королем) і палати депутатів. Проте для виборців встановлювався високий майновий ценз. Виборчі права здобули лише 90 тис. чол., а право бути обраними депутатами – 15 тис. чол.

Не дивно, що в обраній в 1815 р. палаті депутатів панували ультрароялісти, які вважали себе більшими монархістами, ніж сам король. Людовік XVIII навіть змушений був розпустити цю «неперевершену палату». Нові вибори принесли перемогу поміркованим роялістам, і уряд став проводити більш гнучку, обережну політику.

Проте після смерті Людовіка XVIII у 1824 р., коли престол посів під іменем Карла X граф Д'Артуа, в країні знову посилюється реакція. На вимогу дворян парламент приймає закон про виплату компенсацій колишнім емігрантам за втрачені під час революції маєтки і майно. За рахунок платників податків, насамперед селянства, дворяни отримали відшкодування у розмірі майже 1 млрд франків. Пресу було поставлено під повний контроль уряду. Загальне невдоволення у суспільстві викликав закон про введення надзвичайно суворих покарань, до страти включно, за злочини проти католицької церкви. У цей час про Бурбонів справедливо казали, що за 25 років вигнання «вони нічому не навчились і нічого не забули».

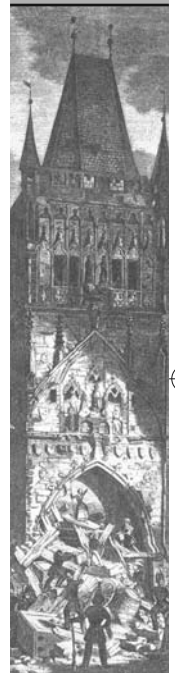
ПОМІРКУЙТЕ!

Як ви розумієте вислів «вони нічому не навчились і нічого не забули» стосовно Бурбонів?

Орієнтація уряду лише на інтереси дворян посилила невдоволення ліберальної буржуазії. Вона вимагала розширення кола виборців, обмеження впливу церкви на громадське життя та свободи преси. Частина лібералів стала схилитися до думки про необхідність зміни династії Бурбонів, яка занадто себе скомпрометувала. Цим вони намагались попередити нову революцію. «Пристойним»

■ Луї-Філіпп Орлеанський

2

кандидатом на престол вважався близький родич королівської сім'ї герцог **Луї-Філіпп Орлеанський**. Герцог зовсім не походив на типового аристократа, уникав світських розваг, вів життя звичайного буржуа. Парижани пам'ятали, що він був сподвижником Лафайєта на початку революції 1789 р., а у фінансових колах його чудово знали як здібного маклера і гравця на фондовій біржі.

68

2. Липнева революція і Липнева монархія. У 1829 р. король призначив прем'єр-міністром ультрарояліста герцога *Поліньяка*. Прихід до влади крайніх монархістів зумовив різке загострення політичної ситуації у країні. Посилились антиурядові виступи опозиційної преси, пожвавилась діяльність республіканського підпілля. Вибори 1830 р. принесли перемогу лібералам. Король вирішив розправитись з опозицією і **25 липня** підписав **чотири ордонанси** (укази), підготовлені Поліньяком. Король не лише розпустив непокірну палату депутатів і повністю скасовував свободу друку, але й здійснював *державний переворот*. Усупереч конституції, без згоди парламенту, він ще більш обмежив виборче право, яке залишалося тільки великим землевласникам.

Оприлюднення «ордонансів Поліньяка» викликало обурення в Парижі. Ліберальна газета «Нація» закликала населення до опору урядові. **27 липня 1830 р.** у Парижі спалахнуло збройне повстання, підняте республіканцями. У ньому брали участь друкарі, студенти, ремісники. Урядові війська за 3 дні втратили 2,5 тис. солдат. Захопивши палац Тюільрі, повсталі підняли над ним триколірний прапор революції. Карл X був змушений зректися престолу на користь свого онука і втік до Англії.

ДОКУМЕНТИ
СВІДЧАТЬ

**Липнєве збройне повстання 1830 р.
з розповідей очевидців**

З раннього ранку все населення Парижа рухалося; загони з передмість Сен-Антуан і Сен-Марсо рушили в дорогу. Озброєні громадяни захопили ратушу, інші заволоділи баштою Нотр-Дам, прикріпили до неї триколірний прапор і вдарили в набат. Усе було готово до бою: весь порох та свинець, що лишилися у торговців, були захоплені.

Регулярний бій відбувався в усіх районах Парижа.

Чому, на вашу думку, збройне повстання в Парижі набуло масового характеру?

Протягом «трьох славетних днів» – *27–29 липня 1830 р.* – революція перемогла, але, в силу слабкості й неорганізованості республіканців, резуль-

■ *Сцена революційних подій у Парижі. 1830 р.*

Опишіть повстання в Парижі 1830 р., використовуючи розповіді очевидців.

ТЕМА **2**

татами народної перемоги скористалися ліберали, які понад усе боялися проголошення республіки і втручання народу у державні справи. За підтримки французьких банкірів і ліберальної преси на чолі з редактором «Нації» А. Тьером 31 липня палата депутатів затвердила Луї-Філіппа Орлеанського намісником держави, а **9 серпня** проголосила його *«волею народу королем французів»*. Тобто Луї-Філіпп вступав на престол не в силу законного права, а на основі нової Конституції **«Хартії 1830 р.»**.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Тьер Адольф (1797–1877) – французький державний діяч, історик, член Французької академії з 1833 р. За часів Паризької Комуни (1871) очолював табір версальців. У 1871–1873 рр. – президент Франції. Автор «Історії Французької революції».

ПОМІРКУЙТЕ!

Порівняйте «Хартію 1830 р.» і «Хартію 1814 р.». Які верстви населення виграли від прийняття нового документа?

Конституція проголошувала недоторканність особи, свободу друку і зборів. Законодавчі права парламенту розширювались, а спадкові звання перів було скасовано. Проте майновий ценз для виборців було зменшено несуттєво. Їхня чисельність зросла до 250 тис. чол., виборчі права поруч із землевласниками здобула лише верхівка французької буржуазії – фінансисти, біржовики, власники залізниць і шахт.

Липнева революція 1830 р. замінила дворянську монархію на буржуазну, привела до влади фінансову аристократію. Механізм держави лишився старим, змінився лише політичний режим. Відтепер і внутрішня, і зовнішня політика Франції спрямовувалась на задоволення потреб фінансової олігархії країни, до якої належав і сам король. **Липневу монархію (1830–1848)** називали *«царством банкірів»*. Державний бюджет перетво-

■ *Свобода, яка веде народ. Картина Е. Делакруа*

Як ви гадаєте, хто зображений на барикадах на чолі з жінкою, що символізує свободу Франції?

■ *Пам'ятні дні 1830 р., зображення революційних подій в Європі, викликаних Липневою революцією у Франції. Літографія*

2

рився на джерело доходів фінансистів, які отримували через нього великі субсидії і позики. Банкіри заробляли на кредитах державі, постачанні армії, підрядах на будівництво фортець, портів і громадських споруд. Використовуючи особисті зв'язки з урядовцями, вони разом із самим королем успішно грали на фондовій біржі, спекулюючи державними облигаціями і акціями приватних компаній.

У результаті виняткової орієнтації Липневої монархії лише на інтереси фінансової аристократії в опозиції до неї невдовзі опинилися всі верстви суспільства. Першою виступила *республікансько-демократична опозиція*. Проте дві спроби республіканців підняти у Парижі повстання (1832 і 1834) були нещадно придушені урядовими військами. Одночасно уряд ввів заборонні закони про пресу. Республіканці знов перейшли у підпілля, заснувавши низку таємних революційних товариств. Одним із них було *Товариство пір року* на чолі з палким демократом, переконаним прибічником революційного терору і збройної боротьби *Огюстом Бланкі*.

70

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Бланкі Луї Огюст (1805–1881) – один із засновників терористичної тактики в робітничому русі, в 30-ті роки організатор і керівник таємних терористичних організацій. 1871 р. заочно обраний членом Паризької Комуни.

Невдоволенням «царством банкірів» користувалися й монархісти, які мріяли повернути престол поваленим династіям Бурбонів та Бонапартів. У опозицію до уряду перейшла навіть ліберальна буржуазія, що вимагала розширення виборчих прав і боротьби з корупцією у державному апараті.

У 30–40-х роках XIX ст. у Франції розпочався промисловий переворот, який охопив насамперед легку промисловість. Країна продовжувала спеціалізуватися на випуску товарів широкого вжитку, зокрема предметів розкоші, які, як і раніше, користувались великою популярністю за кордоном. Великий попит на машини сприяв розвитку металургії і машинобудування. З 1830 до 1848 р. кількість парових машин у Франції зросла у 8 разів. Економічному розвитку країни сприяло велике залізничне будівництво, в якому брали участь держава і приватні підприємці. Проте промисловий переворот був ще далеким до завершення, в країні переважали напівкустарні підприємства, де використовувалася ручна праця. В економічному розвитку Франція, як і раніше, відставала від Великої Британії.

? Перевірте себе

1. Чим монархія Бурбонів у період Реставрації відрізнялася від дореволюційної монархії XVIII ст.?
2. Поясніть терміни: абсолютна монархія, роялісти, білий терор. Як вони між собою пов'язані?
3. Визначте причини Липневої революції 1830 р.
4. Поміркуйте, чому саме Луї-Філіппа Орлеанського проголосили «...королем французів».
5. Які товари, виготовлені у Франції, користувалися популярністю у жінок по всій Європі?

ТЕМА

2

6. Чому Липневу монархію називали «царством банкірів»?
7. Охарактеризуйте промисловий переворот у Франції. Чим він відрізнявся від аналогічного процесу у Великій Британії?

ДАТИ І ПОДІЇ

1814 р. – прийняття нової Конституції – «Хартії 1814 р.».
27–29 липня 1830 р. – Липнева революція.
1830–1848 рр. – Липнева монархія.

§10

Політична роздробленість Німеччини. Посилення Пруссії. Національна політика в Австрійській імперії

АКТУАЛІЗАЦІЯ

ЗНАНЬ

З курсу історії України пригадайте, які українські землі у ХІХ ст. входили до складу Австрійської імперії.

71

1. **Роздробленість Німеччини. Втрата своїх позицій Австрією і посилення Пруссії.** Після перемоги над Наполеоном, як би не бажали цього монархи Європи, відновити стару Священну Римську імперію німецької нації у складі майже трьох тисяч практично незалежних держав було неможливо. Цього не домагались ані Австрія, ані Пруссія, що вели між собою боротьбу за гегемонію на німецьких землях. За рішенням Віденського конгресу було створено нове державне утворення – *Німецький союз*. Його членами також стали король Англії (правитель Ганновера), король Данії (герцог Шлезвіга і Гольштейна) і король Нідерландів (великий герцог Люксембургу). Наймогутнішими державами Німецького союзу були Австрія і Пруссія. Союз був конфедеративною державою, що не мала центрального уряду, власного законодавства і збройних сил.

ПОМІРКУЙТЕ!

Поясніть термін «конфедерація» стосовно Німецького союзу.

У 20-х роках ХІХ ст. у більшості німецьких держав, зокрема у Пруссії, запанувала феодально-абсолютистська реакція. Німецькі монархи намагались поновити як необмежену владу, так і станові привілеї дворянства. Зокрема у Кургессені курфюрст Вільгельм, що повернувся з вигнання, відновив панщину і цехи, скасував попередні закони і поновив у своїй невеличкій армії перуки і коси, які носили солдати у ХVІІІ ст. Помірковані конституції було запроваджено лише у трьох саксонських герцогствах, у інших державах лише інколи збиралися дворянські *ландтаги* (місцеві парламенти), які не мали жодних повноважень. Такі ж провінційні ландтаги, що скликалися за дозволом короля і мали лише дорадчий голос, у 1823 р. було введено у Пруссії. Менш значним був

■ Німецькі робітники.
Гравюра. ХІХ ст.

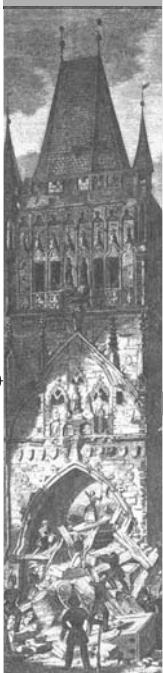
2

72

■ Німецькі робітники.
Плакат. ХІХ ст.

Що хотів показати автор
попередньої гравюри, а що –
автор плаката?

18 північнонімецьких держав утворили **Митний союз**. Першість Пруссії у цьому об'єднанні згодом вплинула на результат боротьби між нею і Австрією за політичне переважання в Німеччині. Митний союз став кроком до утворення національного внутрішнього ринку і сприяв швидкому промислому піднесенню країни.

ІСТОРІЯ ВІНАХОДІВ

Сірники

У 1812 р. Шапсель винайшов перші самозапальні сірники, які були значно зручніші за кресало. У сонячний день такий сірник можна було запалити за допомогою випуклої лінзи, сфокусувавши на головці сонячне проміння, в інших випадках загоряння відбувалося при дотикі з сірчаною кислотою. Такі сірники були дорогі і небезпечні. Хіміки замислились над створенням сірників із білого фосфору. Він горів краще, ніж сірка, але при цьому виникла одна проблема: фосфор вигорав дуже швидко і сірник не встигав загорітися.

У 1837 р. Шретер відкрив нетоксичний червоний фосфор, після чого хіміки замислилися над можливістю його використання в сірниках замість білого фосфору. Над цією проблемою працював знаменитий німецький вчений Бетхер.

Нові сірники давали стійке жовте полум'я, при горінні не утворювали диму і неприємного запаху, як це було із сірниками з білого фосфору. Цим винаходом люди користуються і в наш час.

У 1835 р. в Німеччині було відкрито першу залізницю, а на 1848 р. загальна протяжність залізничних колій становила вже 5,5 тис. км. Велике залізничне будівництво сприяло промислому перевороту в країні, швидкому розвитку вугільної і металургійної промисло-

■ Німецька залізниця.
Малюнок ХІХ ст.

вості у прусській Рейнській області, гірничої і текстильної промисловості в Саксонії і машинобудування в Берліні. *Розвиток промисловості посилював економічний і соціальний вплив буржуазії*, яка дедалі більше висловлювала невдоволення існуючим політичним ладом в німецьких державах, домагалась скликання представницьких установ і надання основних громадянських прав і свобод.

ПОМІРКУЙТЕ!

У групах або в парі з товаришем поміркуйте, яким шляхом Німеччина могла об'єднатися в єдину державу.

2. Національна політика в Австрійській імперії. Найбільшою за територією державою Німеччини залишалась Австрійська імперія. Після перемоги над Наполеоном австрійські Габсбурги повернули собі втрачені володіння, відновили владу в Північній Італії. Внутрішню і зовнішню політику імперії до революції 1848 р. фактично визначав її незмінний канцлер *Меттерніх*, який намагався не допустити в державі революційних і національних виступів, зберегти засади абсолютизму і владу дворянства.

Після краху імперії Наполеона Меттерніх вважав, що ізольованих держав більше немає: склалася їх спільність і всі держави пов'язані між собою інтересами. Саме він увів такі поняття, як *«політика рівноваги у Європі»*, *«політика європейської безпеки»*. Головне завдання Європи він вбачав у підтримці рівноваги у відносинах між країнами і всередині них, чого можна було досягти, на його думку, лише силою. *Можливу революцію в Австрії він називав «хворобою», «вулканом», «пожежею» і шукав засоби, щоб цієї «пожежі» не допустити.* Він розумів, що революція знищить те, що він за будь-яку ціну намагався зберегти. І робив все для охорони колишніх порядків.

ПОМІРКУЙТЕ!

Як ми розуміємо термін «політична рівновага у Європі» зараз і як його розумів Меттерніх?

Австрія була багатонаціональною державою. Німці становили лише 20 % її населення, а решту – слов'яни, угорці, італійці, румуни та інші народи. При такій кількості різних національностей імперський уряд насильно підтримував встановлений порядок, всіляко протидіяв прагненню окремих народів до незалежності. Для цього Меттерніх не гребував використовувати *політику національного розбрату* і підбурювання одного народу проти іншого. В імперії проводилось *насильницьке понімення*. Мова й культура поневолених народів знаходилися під заборонаю.

Господарство країни зберігало переважно аграрний характер. Промисловість розвивалась лише в окремих провінціях *Австрії, Чехії, Штірії* і Моравії. Промисловий переворот в Австрії почався в 1830-х роках, але поряд з нечисленними фабриками продовжували існування мануфактури і дрібні ремісничі майстерні. *Угорщина* залишалась сільськогосподарським районом імперії. Тут панувало велике поміщицьке господарство, а тисячі селян жили у феодальній залежності від поміщиків. Зберігалось кріпосне право, панщина і оброк. Особливо важким в Угорщині було становище словаків, хорватів, українців та румунів, які страждали як від німецьких чиновників, так і від угорських поміщиків. Останні тим самим перетворювали ці народи у власних ворогів і, водночас, у спільників Австрійської імперії.

? Перевірте себе

1. Яку роль відіграв Митний союз у процесі об'єднання Німеччини?
2. Як відбувалося суперництво Австрії і Пруссії за першість серед німецьких держав?
3. Охарактеризуйте становище національних громад в Австрійській імперії.

ДАТИ І ПОДІЇ

1834 р. – 18 північнонімецьких держав під керівництвом Пруссії утворили Митний союз.
1815–1848 рр. – «режим Меттерніха» в Австрії.

§11

Суспільно-політичні течії і рухи в Росії

АКТУАЛІЗАЦІЯ
 ЗНАНЬ

Пригадайте, який державно-політичний устрій існував у Росії в кінці XVIII ст.

1. **Формування декабристського руху в Росії, його програмні документи.** На початку XIX ст. в Російській імперії, яка була однією з найвідсталіших монархій Європи, пожвавилось суспільно-політичне життя. Перемогу над Наполеоном правлячі кола країни використали для зміцнення самодержавно-кріпосницького ладу. В Росії, як і в країнах Західної Європи, припинилися ліберальні реформи і лютувала політична реакція. Провідником цієї політики став радник імператора Олександра I генерал *О. Аракчєєв*. У країні посилилась сваволя поліції і чиновників, цензура, були заборонені обговорення політичних питань і повідомлення про судові процеси у пресі.

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

Олександр I (1777–1825) – російський імператор з 1801 р. Старший син Павла I. На початку царювання здійснив помірковано-ліберальні реформи. За Олександра I до складу Росії увійшли Грузія (1801), Фінляндія (1809), Бессарабія (1812). Після Вітчизняної війни 1812 р. став на шлях захисту монархічних підвалин у Росії та Європі. Один з організаторів Священного союзу.

■ Олександр I

Наслідком реакційної політики став розкол між народом і владою, між частиною дворянської інтелігенції і царизмом. Радикально настроєні дворяни, серед яких було чимало офіцерів, що пройшли Вітчизняну війну 1812 р., втрачали сподівання на мирне перетворення країни. Вони стали шукати можливості перетворення Росії шляхом насильницького повалення влади царя і встановлення демократичної форми правління. В Росії зароджується